

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Дипломна робота бакалавра

на тему:

«Відображення духовного життя Харкова у пам'ятниках і меморіальних дошках (друга половина XX – початок XXI ст.)»

Виконав:

студент 4 курсу бакалаврату
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальність)
032 «історія та археологія»

Тарасов Дмитро Миколайович

Керівник: к.і.н., проф.

Куделко Сергій Михайлович

Рецензент: к.і.н., доц.

Павлова Ольга Григорівна

Харків – 2023

Зміст

Список скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ I. Пам'ятні дошки, присвячені духовному життю Харкова.....	12
1.1. Зовнішні меморіальні та анотаційні дошки.....	12
1.2. Внутрішні меморіальні та анотаційні дошки.....	26
Розділ II. Пам'ятники і пам'ятні знаки у Харкові, присвячені духовному життю.....	33
Висновки.....	56
Список джерел та літератури.....	61
Додатки.....	73
Резюме.....	81

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ДАХО — Державний архів Харківської області.

РПЦ — Російська православна церква.

УАПЦ — Українська автокефальна православна церква.

УГКЦ — Українська греко-католицька церква.

УПЦ — Українська Православна Церква.

ХГВ — Харківські губернські відомості (газета).

ХДНБ ім. В.Г. Короленка — Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка.

ХДС ім. Іоанна Богослова – Харківська духовна семінарія ім. Іоанна Богослова.

ХНУ імені В.Н. Каразіна — Харківській національний університет імені В.Н. Каразіна.

ХОДА — Харківська обласна державна адміністрація.

ХСФ — Харківська скульптурна фабрика.

ХЦІМ — Харківський церковно-історичний музей.

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека.

ЮК — Южный край (газета).

ВСТУП

Історія пам'яток і пам'ятних місць на Харківщині і спеціально у Харкові вже стала предметом наукового узагальнення (див. пункт «історіографія проблеми»), втім, наука ще робить перші кроки на шляху всебічного вивчення досвіду харків'ян у цій справі. Самі об'єкти комеморації духовного та церковного життя у своїй більшості з'явилися у нашому місті недавно. Не як спорадичне випадкове явище, а як система увічнення історико-церковних подій і видатних духовних осіб. Якщо у дореволюційний час (до 1917 р.) в Харкові тільки почали зводити перші пам'ятники видатним діячам, перш за все місцевим (В. Н. Каразину та М. В. Гоголю), то у радянський час вже мова не йшла про увічнення церковно-історичних подій і діячів культур. Це могло трапитись (їх увічнення) лише тоді, коли у особи були якісь заслуги в очах світської влади. Наприклад, увічнення пам'яті філософа Г. С. Сковороди (1722–1794). В такому разі духовні шукання Г. С. Сковороди замовчувалися, а на перший план виходила його діяльність як мислителя, педагога, музиканта, поета. Повністю світськими є пам'ятники і пам'ятні дошки, присвячені письменнику Г. Ф. Квітці-Основьяненку (1778–1843 рр.), між тим, він деякий час був чинцем Курязського Преображенського чоловічого монастиря. Цікавим прикладом створення світського пам'ятника з використанням релігійного сюжету є монумент «Незалежна Україна» на майдані Конституції в Харкові (скульптори О. Рідний і Г. Іванова). Головною постаттю пам'ятника є давньогрецька богиня перемоги – Ніка. Такі приклади можна продовжувати. Втім, у деяких пам'ятниках іноді перегукуються світські і церковні мотиви. Наприклад, у відомому на весь світ пам'ятнику Т. Г. Шевченку (1814–1861) його

автори¹ закарбували Кобзаря як апостола. Тут ми бачимо натяк на поезію Тараса Григоровича «І день іде, і ніч іде...»:

«І день іде, і ніч іде.

І голову схопивши в руки,

Дивуєшся, чому не йде

Апостол правди і науки».

Новий етап комеморації розпочався з урочистого святкування 1000-річчя хрещення русі і 1989 р.² Тоді з'явилися перші меморіальні та анотаційні дошки в оздобленні та на фасадах храмів. Другий етап розпочався з всесвітньо-історичної події – святкування 2000-річчя з Дня народження Христа і, за нашими спостереженнями, тягнеться дотепер. Цей етап характеризується утворенням в Харкові перших (не могильних) пам'ятників, які вже розташовувались не тільки на церковних землях, а й були розміщені серед світських ландшафтів. Таким чином, наша тема є **актуальною** і, в якійсь мірі, підсумовує згадані нами сучасні процеси у містобудуванні.

Географічні рамки роботи охоплюють місто Харків та його найближчі передмістя.

Хронологічні рамки охоплюють період з другої половини ХХ століття до наших днів. Причому, головне місце займає період Незалежної України з 1991 року.

Мета нашої роботи полягає в тому, щоб на основі доступного кола джерел і літератури створити цільний нарис історії комеморації

---

¹ Скульптор М. Г. Манізер (1891–1966), архітектор Й. Г. Лангбард (1882–1951).

² Митрополит Харківський і Богодухівський Онуфрій (Легкий). Історія Харківської єпархії (1799–2019). Харків: Майдан, 2021. 665 с. та ін.

сакральних подій і духовних осіб в Харкові. Проаналізувати окреслені нами етапи їх увічнення¹.

Для досягнення цієї мети ми окреслили наступні **задачі**:

- дослідити наявну літературу і джерела;
- створити базу даних пам'ятників, пам'ятних і анотаційних дошок;
- проаналізувати характер пам'яток сакральної скульптури;
- виявити найбільш характерні сюжети пам'яток;
- узагальнити досвід комеморації церковно-історичних подій і духовних осіб, виявити його найбільші досягнення і труднощі.

Джерела. Головні джерела нашої роботи – візуальні зображення (перш за все фотографії) пам'ятників, меморіальних та анотаційних дошок, а також інформаційні матеріали місцевої періодики (газети «Время», «Вечірній Харків», «Слобода», «Слобідський край» та іншим). Використовувались також численні Інтернет-ресурси (ХДС імені Іоанна Богослова, Харківського єпархіального управління та інші). Джерельна база репрезентаційна і надійна, вона може легко перевірятися, забезпечена спогадами учасників і світків більшості подій комеморації.

Історіографія. Корпус літератури нараховує біля ста позицій, але окремі напрямки представлені вкрай нерівномірно. Більшість публікацій — це газетні інформаційні та оглядові статті та ті статті і нотатки, які розміщені в інтернет-ресурсах. З останніх привертають увагу матеріали обласної і міської адміністрацій, а також церковних інституцій. Вони в своїй більшості носять оглядово-оповідальний характер і за своїм

---

¹ У роботі ми не розглядаємо топоніміку міста, пов'язану із церковним життям. В Харкові увічнено таким способом імена владика Філарета (Димитрія Гумелевського), священомученика Олександра (Петровського) та інших видатних осіб.

змістом близькі до джерел. До цієї літератури наближаються різні путівники, альбоми, подарункові видання, які доповнюють загальну картину, але вони, виходячи із своїх прагматичних завдань, не несуть наукового навантаження. Такі публікації цінні, перш за все, своїм візуальним рядом. Ще одна група літератури — це довідкові та інформаційно-довідкові матеріали. Серед них особливе місце займає «Православна енциклопедія Харківщини»¹, яку створив колектив вчених-істориків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і вчені-богослови. Таких видань дуже мало в нашій країні. І, на кінець, звісно, не по значенню, це суто наукові роботи. Вони вийшли з під пера дослідників-мистецтвознавців, а також істориків і краєзнавців. Лідером по кількості публікацій тут є провідний науковий співробітник Центру охорони культурної спадщини при Харківському обласному департаменті культури і туризму В. Д. Путятін². Крім нього дану тему активно розробляють доц. Н. М. Мархайчук, історик і мистецтвознавець О. Г. Павлова та інші автори. Серед архітекторів відзначимо В. Є. Новгородова і С. Г. Чечельницького. Серед істориків і краєзнавців можна відзначити таких як С. М. Куделко, О. В. Хорошковатий, І. Ю. Можейко та інші. Серед церковних діячів треба відмітити архімандрита Володимира (Швеця), директора Церковно-історичного музею о. Максима (Талалая), протоієрея Михаїла (Матвієнко) та інших. Таким чином, історіографія нашої проблеми тільки складається і в її основі — різні публікації, як світських, так і духовних осіб. Вважаємо, що попереду нас чекає синтез різних напрямків і перехід наукового осмислення проблеми на новий більш високий щабель. Про це серед іншого красномовно свідчить

---

¹ Православна енциклопедія Харківщини. Харьков: Майдан, 2009, 564 с.

² Див.: Путятін В. Д. Міська скульптура Харкова. Портрети майстрів. Харків: Курсор, 2021. 370 с. та інші.

грунтовна колективна монографія «У пошуках обличчя міста», яка вийшла у 2021 році¹. З'явилися і перші навчальні посібники, які приділяють церковним пам'яткам Харківщини окрему увагу².

При підготовці роботи ми стикнулися з рядом **труднощів**. По-перше, недавній час головних подій комеморації не дав змоги отримати документи архівними установами. Довгий час фонди ДАХО, ХДНБ ім. В. Г. Короленка та деяких інших установ недоступні, спочатку внаслідок пандемії, а потім російсько-українського збройного конфлікту. По-друге, майже вся література, присвячена розвитку церковного мистецтва у Харкові створена світськими особами, деякі з яких інколи не співчували церковним пам'яткам. По-третє, багато пам'ятних і анотаційних дошок були створені не професійними майстрами, а тому несуть на собі відбиток аматорства (насамперед, у присвячених написах та інших текстах).

Новизна роботи полягає в тому, що ми вперше зробили огляд пам'ятників, меморіальних та анотаційних дошок, які розміщені не тільки в екстер'єрах, а й в інтер'єрах храмів. Ми запропонували свою періодизацію увічнення сакральних подій у сучасній Україні, вказали на об'єктивні та суб'єктивні труднощі, що стоять на шляху їх комеморації. Також новизна нашої роботи полягає в тому, що було узагальнено праці, присвячені нашої теми. Стислі огляди, як правило, стосуються доробку окремих скульпторів, однак у них інформація щодо церковно-релігійних

---

¹ У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Ред. кол.: Кравченко В. (заг. ред.), Посохов С. (заг. ред.), Куліков В., Любавський Р., Рачков С. Міністерство освіти і науки України; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків: Видавництво Точка, 2021, 564 с.

² Див., наприклад: Вовк О. І., Куделко С. М. Красзнавча навчально-виробнича практика. Навчально-методичний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 58-65 та ін.

пам'яток розміщена поряд з суто світськими пам'ятками і не займає окремого місця¹.

Методи дослідження. Головними методами нашого дослідження були такі спеціально-наукові методи: метод історико-генетичний, метод історико-порівняльний і метод систематизації. Метод історико-генетичний дозволив нам розкрити головні етапи комеморації церковної історії в Харкові у зв'язку із загальнодержавними процесами. Метод історико-порівняльний дозволив порівняти різні часи комеморації та її засоби. Систематизація дозволила створити базу даних, яка стала основою нашого аналізу.

Крім спеціально-історичних методів дослідження ми використовували елементи методів джерелознавства при аналізі форми і змісту пам'яток. При викладанні матеріалу ми використовували два найбільш розповсюджених методи: проблемно-хронологічний і ілюстративний.

Структура нашої роботи складається зі вступу, основної частини (два розділи), висновків, списку джерел і літератури, додатків і резюме. До роботи прикладені «Основні вимоги щодо охорони праці в історичній науці».

Методологічною основою роботи були принципи історизму, об'єктивності, системності і міждисциплінарний підхід. Історизм дозволяє бачити в усіх явищах генетично пов'язаний рух з минулого до сьогодення. Об'єктивність полягає у визнанні реальності історичних залишків, які не тальк формують наше уявлення про минуле, а й дають змогу перевірити наші теоретичні побудовання.

---

¹ Див., наприклад: Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Харьков: Прапор, 1974. 416 с.

Міждисциплінарний підхід полягав у використанні не тільки принципів історичної науки (перш за все у таких розділах, як музеєзнавства, пам'яткознавства та ін.), а в деяких випадках і мистецтвознавства.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів визначається запропонованими у кваліфікаційній роботі положеннями та твердженнями. На нашу думку являє інтерес складена нами інформаційна база, яка може бути застосована при подальшій роботі над даною темою.

Наша тема пов'язана з планами, темами, проектами, що виконуються на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. На кафедрі викладаються курси і спецкурси відповідної тематики (музеєзнавство, пам'яткознавство, джерелознавство, екскурсологія та ін.). Викладачі — С. І. Посохов, О. Г. Павлова, С. М. Куделко та інші. Діє гурток по вивченню мистецтва (керівник — О. Г. Павлова).

Апробація теми пройшла на засіданнях викладачів педагогічного колективу Харківської духовної семінарії імені Іоанна Богослова у лютому 2023 року.

У **висновках** розкритий рівень виконання завдань і досягнення мети нашої роботи. Нам здається, що більшість задач отримала адекватну відповідь і в цілому мета роботи була досягнута.

Згадуючи роман вихованця Харківського університету, Героя України, письменника Олеса Гончара (1918–1995) «Людина і зброя» не можна не згадати його слова:

«Дивиться на стіни і хочеться крикнути їм: «Я люблю Вас стіни!»

Дивиться на камінь і волає душею: «Я люблю тебе, камінь!»

Оце воно, те каміння, що його називають **святим**. Доки житиму, не згасне до тебе любов, місто мого дитинства і юності»¹.

Дивлячись на пам'ятники і меморіальні дошки Харкова хочеться теж сказати: «Я люблю тебе, рідний Харків і твою славетну історію»!

---

¹ Цит. за: Коваль А. П., Коптилов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Київ: Вища школа, 1975. С. 250-251.

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТНІ ДОШКИ, ПРИСВЯЧЕНІ ДУХОВНОМУ ЖИТТЮ ХАРКОВА.

1.1. Зовнішні меморіальні та анотаційні дошки.

Перші меморіальні та анотаційні дошки (які знаходяться ззовні на будівлях) у Харкові, що присвячені церковним діячам і релігійним подіям, почали з'являтися у 2000-х рр. Ми виділили 7 таких об'єктів. З них 3 дошки — анотаційні і 4 — меморіальні. Одна з дошок присвячена події (Архієрейський собор 1992 р. у Харкові), одна присвячена будівництву Олександрівської дзвіниці Свято-Успенського собору, ще одна встановлена на храмі Софії — Премудрості Божої на честь його будівництва, а також 4 ушлявлюють пам'ять про церковних діячів, 1 з яких відносився до Української греко-католицької церкви (УГКЦ) (Йосиф Сліпий), двоє були настоятелями храмів (Т. І. Буткевич та В. М. Ветухов), і 1 — на честь митрополита Харківського і Богодухівського, керуючого Харківською єпархією УПЦ Никодима (Руснака).

На будівлі Харківського єпархіального управління, яке знаходиться на території Свято-Покровського чоловічого монастиря за адресою: вул. Університетська, 8, встановлено анотаційну дошку на честь проведення Архієрейського собору у Харкові у 1992 р. На ній міститься напис: «В цьому будинку відбувся 27-28 травня 1992 року Історичний Харківський Архієрейський Собор, на якому був обраний Предстоятель УПЦ Блаженніший Володимир (Сабодан) і затверджена канонічність Української Православної Церкви».

Історія цієї події розпочалася у 1990 р., коли Архієрейський Собор РПЦ, який відбувався 25-27 жовтня вирішив надати УПЦ самостійність в управлінні, тим самим скасувавши назву «Український Екзархат». Предстоятель УПЦ тепер мав титул Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України. Питання про автокефалію УПЦ підіймалося також на Архієрейському Соборі, який відбувся 31 березня – 5 квітня 1992 р в Москві. На ньому тодішній предстоятель УПЦ, митрополит Філарет (Денисенко), якого звинувачували у розкольничіх діях та різноманітних гріхах, що були несумісними з його подальшою службою, пообіцяв скласти свої повноваження. Однак по поверненню до Києва він зрікся своєї клятви і дав початок новому, «філаретівському» розколу. Через це Архієрейський Собор УПЦ було вирішено провести у Харкові 27 травня 1992 р., який очолив митрополит Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак) (1921–2011), оскільки був найстарішим ієрархом УПЦ за хіротонією. На Соборі було вирішено відсторонити Філарета від посади, а також заборонити йому священнослужіння¹.

Напередодні Собору митрополит Никодим звернувся з листом до Філарета з проханням виконати свою обіцянку та провести Собор у Києві. Однак відповіді не було. Тоді Никодим 21 травня зателефонував Філарету з тим же проханням, але той відмовив, оскільки був упевнений у впливі та підтримці тогочасного Президента України Л. Кравчука (1934–2022). Одночасно з цим, Філарет став викликати архієреїв до Києва на конференцію у свій захист. Через погрози фізичної розправи на адресу митрополита Никодима, Собор було вирішено провести у Харкові. На ньому були присутні 17 архіпастирів, окрім єпископа Волинського

---

¹ Харьковский собор 1992 года // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 509.

Варфоломея (Ващука) (1953–2021), а також єпископа Львівського і Дрогобицького Андрія (Горака) (1946–2010), однак вони письмово вони наперед підтримали рішення більшості архієреїв.

Собор працював дві доби — з 27 до 28 травня 1992 р. За цей час кожні 2 години митрополиту Никодиму телефонували з адміністрації Президента з тим, щоб Філарета не чіпали, однак це не вплинуло на рішення архієреїв і Філарета було відсторонено від посади. При цьому сам він не був присутнім на Соборі, оскільки ігнорував неодноразові виклики.

Після цього рішення відбулися вибори нового Предстоятеля УПЦ. За рекомендацією Святійшого Синоду, його мали обирати не менш, ніж з трьох кандидатур шляхом таємного голосування. Кожен член Собору подавав записки з іменами трьох претендентів на посаду Предстоятеля. Після першого туру голоси розподілилися наступним чином: за митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира (Сабодана) (1935–2014) було віддано 13 голосів, за митрополита Харківського і Богодухівського Никодима (Руснака) — 7, по 4 голоси отримали митрополит Полтавський і Кременчуцький Феодосій (Дикун) (1926–2001), митрополит Житомирський і Новоград-Волинський Йов (Тивонюк) (1938–2020), архієпископ Рівненський і Острозький Іриней (Середній), 3 голоси — митрополит Чернігівський і Ніжинський Антоній (Вакарік) (1926–2003), по 2 голоси — митрополит Вінницький і Брацлавський Агафангел (Саввін) та архієпископ Одеський та Ізмаїльський Лазар (Швець).

Перед другим туром митрополит Никодим зняв свою кандидатуру з голосування. За результатами 16 голосів отримав Володимир (Сабодан) і

Його було обрано митрополитом Київським і всієї України, а також новим Предстоятелем УПЦ. Сам митрополит дізнався про своє обрання лише з вечірнього випуску новин, оскільки знаходився у Фінляндії на Дев'ятій богословській співбесіді з представниками Євангелічно-Лютеранської Церкви, яка відбувалася з 19 по 28 травня 1992 р. Увечері 27 травня його особисто привітав президент Фінляндії М. Койвісто (1923–2017)¹.

11 червня 1992 р. Архієрейський Собор РПЦ затвердив рішення Харківського собору, а 20 червня Блаженніший митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан) прибув до Києва, де його зустрічали десятки тисяч вірян. 26 червня 1992 р. Помісний Собор УПЦ також визнав рішення Харківського архієрейського собору законними і канонічними².

Анотаційна дошка на честь будівництва Олександрівської дзвіниці Свято-Успенського кафедрального собору розміщується на будівлі храму за адресою: вул. Університетська, 11. На дошці міститься напис російською мовою: «Александро-Невская колокольня построена усердиями горожан в ознаменование победы в Отечественной войне 1812 года, признательности Богу в спасении России от нашествия Наполеона и входа русских войск в Париж». Це відновлений варіант дошки, який з'явився, скоріше за все, також на початку 2000-х рр. Навколо напису на дошці є обрамлення у вигляді рельєфної рамки, а під текстом посередині зображений герб Російської імперії з гарматами, списами і снарядами, що нібито виходять з нього.

---

¹ Драбинко А. Харьковский собор 1992 года [Електронний ресурс] // Україна Православна. Офіційний сайт Української Православної Церкви. Режим доступу: http://pravoslavnye.org.ua/2002/06/aleksandr_drabinko_harkovskiy_sobor_1992_goda/.

² Харьковский собор 1992 года // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 516.

Перша дзвіниця собору була побудована одночасно з ним у 1687 р. Після перебудови храму, яка відбувалася у 1771–1783 рр., вперше постало питання реконструкції дзвіниці, оскільки вона не відповідала архітектурі оновленого собору¹. Історія будівництва нової дзвіниці починається у лютому 1819 р., коли на зборах парафіян Успенського собору було вирішено збудувати нову дзвіницю. Ця ідея знайшла підтримку протоієрея А. Прокоповича (1757–1826), церковного старости С. Мухіна, єпископа Слобідсько-Українського та Харківського Павла (Суботовського) (1771–1832), інших іменитих та впливових харків'ян².

Розробка плану і фасаду нової дзвіниці була доручена професору архітектури Є. Васильєву (1778–1833). Після його смерті, будівництво дзвіниці прийняв архітектор А. Тон (1800–1858). Висота дзвіниці складає 84 м, на ній встановлено 12 дзвонів різної маси (від 16,1 т до 8 кг). Годинник, встановлений на будівлі, виготовлявся у Парижі фірмою «Борель» і у діаметрі складає 3,7 м. З 1986 р. тут розташовується, серед іншого, Дім органної і камерної музики³. Олександрівська дзвіниця є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний номер — 1603)⁴.

Однією з перших дошок на честь церковних діячів було відкрито у 2005 р. у пам'ять про митрополита Української греко-католицької церкви Йосифа Сліпого (у миру — Йосип Іванович Коберницький-Дичковський) (1892–1984), який багато років провів в ув'язненні через переслідування

---

¹ Новгородов В. Е. Золотой венец старого Харькова: Успенский собор — памятник архитектуры XVIII века: ист.-архит. очерк. Харьков : Прапор, 1990. С. 24-34.

² Парамонов А. Прогулки по Харькову: Александровская колокольня [Електронний ресурс] // Kharkiv Today. 2018. 9 февраля. Режим доступа: <https://2day.kh.ua/ru/news/progulki-po-kharkovu-aleksandrovskaya-kolokolnya>.

³ Успенский (Свято-Успенский) кафедральный собор в Харькове // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 481.

⁴ Харьковська область. Державний реєстр національного культурного надбання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://landmarks.in.ua/register-of-heritage-places/heritage-places-kharkivska-oblast>.

радянською владою¹. Розташовувалася вона за адресою: вул. Малиновського, 5, на будівлі, яка належала колишній пересильній тюрмі, де перебував митрополит у 1961 р. У наш час тут розташоване ДАІ Холодногірського району. У 2008 р. дошку було розбито і встановлено нову. Проте у 2010 р. Держинський (нині — Шевченківський) районний суд міста Харкова ухвалив рішення про те, що дошку встановили незаконно і її було демонтовано².

У 2011 р. дошку на честь Йосифа Сліпого було відновлено, у тому числі завдяки зусиллям мера м. Львів А. Садового, який у 2010 р. домовився з представниками влади Харкова про її третє встановлення³. Відкриття відбулося 22 лютого 2011 р. Автор дошки — скульптор О. Рідний. Композиція складається з барельєфного зображення патріарха ліворуч, а праворуч розташована табличка з написом: «В цьому місці, в колишній пересильній тюрмі, у липні-серпні 1961 року перебував в ув'язненні патріарх Української греко-католицької церкви блаженніший Йосиф Сліпий».

У церемонії відкриття взяли участь Харківський міський голова Г. Кернес (1959–2020), його перший заступник О. Кривцов (1950–2019), голова ХОДА М. Добкін, голова Харківської обласної ради С. Чернов. Крім представників міської влади, були присутні Львівський міський голова А. Садовий, голова ЛОДА М. Цимбалюк, д. і. н., професор УКУ Я. Грицак та інші представники громадськості й релігійні діячі. Про

¹ Див.: Йосиф Сліпий (Йосип Іванович Коберницький-Дичковський) // Видатні постаті в історії України ХХ ст. : корот. біогр. нариси / В. І. Гусєв, О. В. Даниленко, Л. В. Іваницька [та ін.]. Київ: Вища школа, 2011. С. 322–324 та ін.

² У Харкові відновили меморіальну дошку Йосипу Сліпому [Електронний ресурс] // Українська правда, Історична правда. 2011. 22 лютого. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/short/2011/02/22/26599/>.

³ Меморіальну дошку Йосипу Сліпому у Харкові планують відновити 2011 року [Електронний ресурс] // ZAXID.NET. 2010. 14 грудня. Режим доступу: https://zaxid.net/memorialnu_doshku_yosipu_slipomu_u_harkovi_planuyut_vidnoviti_2011_roku_n1118494.

постать патріарха розповіли Я. Грицак, а також к. і. н., доцент кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна В. Майстренко. Також відбулося освячення дошки, яке провів помічник екзарха Харківсько-Донецької єпархії, о. Василь (Медвідь)¹.

У 2006 р. було встановлено дві меморіальні дошки на честь протоієреїв Тимофія Івановича Буткевича (1854–1925) та Василя Михайловича Ветухова (1846–1917). Обидва ці діячі мали відношення до Харкова, тому про них розповімо більш докладно.

Дошку на честь Т. І. Буткевича було встановлено за адресою: вул. Артема (нині — Алчевських), 50А, на фасаді храму Усікновення голови Іоанна Предтечі². У верхній частині дошки міститься портрет священника, а під ним — напис російською мовою: «Тимофей Иванович Буткевич 21.2.1854 – 31.1(13.2)1925. Протоирей, профессор богословия, член Харьковской городской Думы, член Государственного Совета. Священник кладбищенской Иоанно-Усекновенской церкви (1882–1884 гг.)».

Т. І. Буткевич є уродженцем Харківщини. Він народився 21 лютого (5 березня за новим стилем) у с. Велика Рогозянка (нині — Золочівський район Харківської обл.). Після закінчення навчання у Харківському духовному училищі у 1869 р. і семінарії у 1875 р., вступив до Московської духовної академії, яку закінчив у 1879 р. зі ступенем кандидата богослов'я. У 1881 р. працював на посаді викладача Старобільського дитячого притулку (нині — Луганська обл.). З 1882 р. — у Харкові, священник при цвинтарній церкві Усікновення голови Іоанна

¹ У Харкові відкрито меморіальну дошку Йосипу Сліпому [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. 2011. 22 лютого. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/u-harkovi-vidkrito-memorialnu-doshku-yosipu-slipomu-6630.html>.

² Левченко А. Память о земляке воскресили в камне // Вечерний Харьков. 2006. 21 января. С. 13.

Предтечі. У 1883 р. обійняв посаду голови ради Харківського єпархіального жіночого училища. У 1884 р. отримав ступінь магістра богослов'я за працю «Життя Господа нашого Ісуса Христа». Того ж року став священником Собору Успіння Пресвятої Богородиці у Харкові. З 1887 р. був членом Єпархіальної вчительської ради. У 1891 р. був призначений ключарем Харківського Свято-Благовіщенського кафедрального собору. З того ж року — законоучитель, а з 1903 р. — викладач педагогіки у жіночій гімназії Д. Оболенської. З 1893 р. — протоієрей. У 1894–1896 рр. обіймав посаду професора богослов'я Харківського університету. У 1906 і 1909 рр. обирався членом Державної Ради. Після 1909 р. переїхав до Санкт-Петербургу і повернувся до Харкова після Лютневої революції 1917 р. З 1918 р. був настоятелем Собору Святого Миколая у Харкові*. Останнім місцем служби була Хрестовоздвиженська церква¹. Помер 13 лютого 1925 р., був похований на 1-му міському (Іоанно-Усікновінському) цвинтарі. Під час знесення цвинтаря у 1970-х рр., могила Т. І. Буткевича не зберіглася².

Окрім релігійної та громадської діяльності, Т. І. Буткевич займався також науковою роботою (опубліковано понад 50 праць). Зокрема, він досліджував проблеми філософії релігії, історії та теорії західноєвропейської філософії та релігії, критикував вчення Л. Толстого (1828–1910), а також вчення протестантських сект і старообрядництва. Також полемізував з філософом В. Розановим (1856–1919) і князем

* Знаходився на Миколаївській площі (нині — майдан Конституції). Знесений у 1930 р.

¹ Швець В. Буткевич Тимофей Иванович // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 121-122; Шудрик І. О. Буткевич Тимофій Іванович // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-38287>.

² Парфенова А. В. Доктор богословия, профессор, протоирей Тимофей Буткевич: «Жизнь Господа нашего Иисуса Христа»: [к 110-летию изд. кн.] // Харьковские епархиальные ведомости. 1998. № 8. С. 7.

С. Трубецьким (1862–1905). Публікував свої праці у релігійно-філософському часописі «Віра і Розум»¹.

Меморіальну дошку на честь протоієрея В. М. Ветухова було встановлено 28 листопада 2006 р. за адресою: вул. Ключківська, 94, на фасаді Свято-Пантелеймонівського храму². Композиційно дошка оформлена так само, як і на честь Т. І. Буткевича: у верхній частині міститься портрет священника, а нижче — текст російською мовою: «Протоиерей Василий Михайлович Ветухов (1846–1917) устроитель, первый настоятель Свято-Пантелеймоновского храма (1885–1907). Основатель Харьковской школы для глухонемых детей (1896)».

В. М. Ветухов — уродженець слободи Біловодськ Старобільського повіту Харківської губернії (нині — Луганська обл.) у родині священника. Навчався у Куп'янському духовному училищі, а потім — у Харківській духовній семінарії. Після того був священником у с. Тернове Вовчанського повіту, законовчителем і настоятелем церкви 2-ї чоловічої гімназії Харкова. Викладав Закон Божий у 3-й Жіночій ремісничій школі при Товаристві поширення в народі грамотності, а перед тим брав участь у її організації. У 1882 р. його було обрано до будівельного комітету зі зведення Свято-Пантелеймонівського храму у Харкові, у якому він з 1885 р. був священником і настоятелем. З 1896 р. очолив опікунську раду зі створення школи для глухонімих дітей у Харкові, а у 1904 р. сприяв відкриттю ремісничої школи для глухонімих у с. Кочеток (нині — Чугуївський район)³. В. М. Ветухов вважав, що «біднота, відсутність належного догляду і медичної допомоги немовлятам є головними

¹ Шудрик І. О. Буткевич Тимофій Іванович // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-38287>.

² Левченко А. Попечитель глухонемых // Вечерний Харьков. 2006. 5 декабря. С. 10.

³ Ветухов Василий Михайлович // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 136.

причинами глухонімоти»¹ [пер. з рос.]. Причому, училище було не лише для дітей православного віросповідання, а й інших конфесій. У ньому навчалися юдеї, католики, старообрядці та інші².

Священник також брав участь у будівництві храму Вознесіння Господнього у с. Клугінівка (нині — с. Клугино-Башкирівка Чугуївського району). З 1904 р. — довічний член Братства Озерянської ікони Божої Матері. З 1905 р. — духівник 2-го округу Харківського повіту. З 1907 р. був священником, а потім — настоятелем Собору Святого Миколая у Харкові. В. М. Ветухов також був членом Імператорського Православного Палестинського товариства³.

Протоіерей брав активну участь у роботі Товариства поширення в народі грамотності⁴. Також залишив по собі низку публікацій («Три роки життя Училища для глухонімих у Харкові», «Найближчі завдання Училища глухонімих у Харкові та звіт про його стан за 1898 рік», «Церква святого великомученика і цілителя Пантелеймона на Пісках у Харкові»)⁵.

Наступною за хронологією була встановлена анотаційна дошка на честь зведення храму Софії — Премудрості Божої. Її було відкрито 21 серпня 2012 р. на фасаді храму за адресою: вул. Золочівська, 20а (район Залютино)⁶. На дошці міститься напис українською мовою: «Храм Софії — Премудрості Божої. Збудований на благодійні пожертви залізничників Південної магістралі та членів їхніх родин за підтримки

¹ Див.: Основатель училища глухих Харькова [Електронний ресурс] / Frozenea // LiveJournal (Живой журнал). 2011. 7 октября. Режим доступа: <https://frozenea.livejournal.com/42903.html> та ін.

² Там само.

³ Ветухов Василий Михайлович // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 136.

⁴ Шоломова С. Б. Вариации на тему родословия: [о роде Ветуховых] // Віра і Розум. 2000. № 1. С. 207.

⁵ Основатель училища глухих Харькова [Електронний ресурс] / Frozenea // LiveJournal (Живой журнал). 2011. 7 октября. Режим доступа: <https://frozenea.livejournal.com/42903.html>.

⁶ Столбецов О. Для жителей Залютино дорога к храму стала ближе // Вечерний Харьков. 2012. 23 августа. С. 3.

керівництва залізниці, інших благодійників, сприянні громади району та міста».

9 вересня 2003 р. було освячене місце забудови Свято-Софіївського храму. Тоді, з благословення Високопреосвященнішого митрополита Харківського і Богодухівського Никодима (Руснака) клірик Свято-Благовіщенського собору, протоієрей Андрій (Павлюк) здійснив обряд освячення. Йому асистували секретар Харківської єпархії, протоієрей Тарасій (Войтенко), а також ключар Свято-Благовіщенського собору Йосип (Денькович). Окрім священнослужителів, на церемонії були присутні голова Ленінської (нині — Холодногірської) районної ради Б. Обозний, а також представники міської влади та віряни¹.

Храм був освячений 21 серпня 2012 р. архієпископом Харківським і Богодухівським Онуфрієм (Легким) за участі настоятеля храму, протоієрея Андрія (Павлюка), а також духовенства Харківської єпархії. На цій події також були присутні міський голова м. Харків Г. Кернес, голова ХОДА М. Добкін, голова Харківської обласної ради С. Чернов, голова адміністрації Ленінського (нині — Холодногірського) району В. Наконечний, народний депутат України О. Фельдман, начальник Південної залізниці В. Остапчук та ін. Після богослужіння низка діячів були удостоєні церковних відзнак за свій внесок у будівництво храму. Зокрема В. Остапчук отримав «Відзнаку Предстоятеля»².

Будівництво храму було здійснене за проектом архітектора Л. Кононовича. Він п'ятикупольний, виконаний у давньоруському стилі, загальна площа складає 632 м². Загальна висота храму від фундаменту до

---

¹ О храме // Храм Святой Софии Премудрости Божией. Харьковская епархия УПЦ (офіційний сайт) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sofia.kharkov.ua/static/about>.

² О храме // Храм Святой Софии Премудрости Божией. Харьковская епархия УПЦ (офіційний сайт) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sofia.kharkov.ua/static/about>.

хреста — 35 м. Площа молитовної зали складає 400 м², що дозволяє одночасно прийняти близько 500 вірян. Три престоли храму освячені на честь святого великомученика Артемія, Софії — Премудрості Божої, а також святого апостола Андрія Первозваного. Іконостас у храмі був виконаний у стилі бароко майстрами з м. Самбор Львівської області¹.

Остання на сьогоднішній день меморіальна дошка на честь церковних діячів була відкрита 9 жовтня 2016 р. Вона увічнює пам'ять про митрополита Харківського і Богодухівського Никодима (Руснака). Встановлено дошку на фасаді Архієрейської резиденції за адресою: вул. Університетська, 8.

Композиційно дошка складається з барельєфного портрету священника овальної форми, під яким з лівого і правого боку знаходяться 2 ангели. Нижче — табличка прямокутної форми з написом: «Митрополит Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак Микола Степанович 18.04.1921 – 15.09.2011) керуючий Харківською єпархією Української Православної Церкви з 1970 по 1983 та 1989 по 2011 роки, Постійний член Священного Синоду Української Православної Церкви, ректор Харківської духовної семінарії, Почесний громадянин міста Харкова, Почесний громадянин Харківської області». Освятити дошку митрополит Київський і всієї України Онуфрій (Березовський)².

М. С. Руснак народився 5(18) квітня 1921 р. у с. Давидівка (тоді — Румунія, нині — Чернівецька область). З 1938 р. був послушником у Свято-Іоанно-Богословському чоловічому монастирі. У 1945 р. прийняв чернечий постриг, отримав ім'я Никодим. У 1946 р. отримав сан ієромонаха, після чого навчався у Московській духовній семінарії та

¹ Куличенко И. Луч надежды и огонек веры // Харьковские известия. 2012. 23 августа. С. 8.

² Предстоятель Украинской Православной Церкви посетил Харьковскую епархию // Харьковские епархиальное ведомости. 2016. № 10. С. 1-2.

духовній академії. Результатом навчання стало отримання ступеню кандидата богослов'я. З 1958 р. — архімандрит. У 1961–1964 рр. — єпископ Костромський та Галицький. У 1964–1968 рр. — єпископ Аргентинський і Південно-Американський. У 1970 р. вперше прибув до Харкова, де обійняв посаду архієпископа Харківського і Богодухівського, на якій перебував до 1983 р.¹ За цей період життя єпархії активізувалося. Зокрема були відремонтовані Свято-Казанського храму у Харкові*, Свято-Миколаївський храм у Куп'янську, оновлені розписи у храмі Вознесіння Господнього в Ізюмі. Крім того, за його участі було ліквідоване сховище овочів у Благовіщенському соборі, влаштоване владою, а також оновив його розпис. Наприклад, вікна у центральній частині собору були прикрашені вітражами, які робили запрошені майстри з Болгарії².

З 1983 р. до 1989 р. Никодим був архієпископом Львівським, а у 1989 р. знову повернувся до Харкова у якості митрополита Харківського і Богодухівського. У цьому чині він прослужив до своєї смерті у 2011 р.³ За другий період його служіння у Харківській єпархії він зумів стати публічною фігурою. Це пов'язано з тим, що у цей період почалося послаблення тиску на церкву з боку радянської влади. Також митрополит брав активну участь у духовному житті. Зокрема у 1991 р. його було призначено головою комісії з богослужебних текстів, за його активної участі відбувся Харківський архієрейський собор у 1992 р., у 1994 р. він очолив комісію з канонізації новопрославлених святих при Синоді УПЦ. Також він брав активну участь в організації різноманітних заходів,

---

¹ Куделко С. М., Павлова О. Г., Швець В., прот. Никодим (Руснак Николай Степанович) // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 327-329.

* Розташовується по вул. Курилівській, 78.

² Митрополит Харьковский и Богодуховский Никодим / В. С. Бакиров и др. Харьков: Глобус, 2009. С. 114-118.

³ Куделко С. М., Павлова О. Г., Швець В., прот. Никодим (Руснак Николай Степанович) // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 327-329.

пов'язаних з культурою і наукою міста. Він відновив друк церковних періодичні видань. Так, з 1994 р. видавалася газета «Харківські єпархіальні відомості», а з 2000 р. — журнал «Віра і Розум». Никодим — автор низки поетичних, богословських і публіцистичних творів. Серед його державних нагород — орден Ярослава Мудрого V ступеню, який він отримав за вагомий внесок у відродження духовності, затвердження ідей милосердя, активну миротворчу та благодійну діяльність¹. З 1999 р. — почесний громадянин міста Харкова. Того ж року був нагороджений Срібним Орденом Української Православної Церкви «Святого Князя Володимира». Він також був почесним професором Харківського інституту мистецтв імені І. П. Котляревського (1994), почесним доктором Харківського державного університету (нині — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)².

Митрополит Никодим помер 15 вересня 2011 р. Похований поруч з вівтарем приділу на честь святителя Мелетія Харківського нижнього храму Свято-Благовіщенського собору. На церемонії прощання 17 вересня 2011 р. були присутні духовенство з різних єпархій УПЦ, віряни, а також керівництво Харкова та області, зокрема міський голова Г. Кернес, голова ХОДА М. Добкін, голова Харківської обласної ради С. Чернов та ін.³

¹ Карнацевич В. Л. Никодим (Руснак Николай Степанович) // 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. С. 309-313.

² Куделко С. М., Павлова О. Г., Швець В., прот. Никодим (Руснак Николай Степанович) // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 329.

³ Отпевание Высокопреосвященнейшего митрополита Никодима [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської єпархії. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20120331081034/http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/463>.

1.2. Внутрішні меморіальні та анотаційні дошки.

Окрім зовнішніх пам'ятних дошок, є й такі, що розташовані всередині храмів і їх видно лише парафіянам. Для прикладу, ми зібрали 6 таких об'єктів, 5 з яких знаходяться у Благовіщенському кафедральному соборі й 1 — у Свято-Трьохсвятительському храмі, який знаходиться за адресою: вул. Гольдбергівська, 101.

Розпочнемо з пам'ятних дошок, які знаходяться у Благовіщенському кафедральному соборі. Одна з анотаційних дошок у храмі присвячена його будівництву. Дошка обрамлена золотою рамкою, на білому фоні зверху розташований хрест, а далі — напис золотавими літерами російською мовою: «Первоначально церковь Благовещения Пресвятыя Богородицы в г. Харькове была деревянная, однопрестольная, с 3-мя главами, построенная в 60-х годах 17-го столетия. После пожара в 1787 г. на её месте была построена вторая церковь каменная, однокупольная, освящённая в 1794 г. Нынешний Харьковский Благовещенский Кафедральный Собор был заложен Архиепископом Харьковским и Ахтырским Амвросием 2-го Октября 1888 г. и освящён Епископом Сумским Иннокентием 14-го Октября 1901 г.: Реставрация Собора начата в 1950 г. при Архиепископе Харьковском и Богодуховском Стефане».

Перша дерев'яна церква на місці нинішнього собору з'явилася не пізніше 1659 р. У 1738 р. церква згоріла і замість неї збудували нову у 1755 р. 10 червня 1789 р. було закладено перший камінь у фундамент нового кам'яного храму у стилі раннього класицизму, який будувався за проектом архітектора П. Ярославського (1750–після 1810). 8 жовтня 1794 р. храм було освячено. Протягом 1836–1839 рр. були прибудовані

вівтарі Іоанна Воїна і святої великомучениці Варвари. У 1881 р., з благословення архієпископа Амвросія (Ключарьова) (1820–1901) було розпочато будівництво нового храму на північ від старого за проєктом архітектора М. Ловцова (1850–1907). У 1901 р. новий храм був освячений.

У наш час Благовіщенський собор є однією з найбільших споруд у місті (розрахований на 4 000 чол.) і в Україні. У 2009 р. він увійшов до переліку «Семи чудес Харкова». У ньому зберігаються святі мощі Святителя Мелетія (Леонтовича) (1784–1840) — небесного покровителя Слобожанщини, святителя Афанасія, Патріарха Константинопольського, Лубенського чудотворця (1560–1654), а також священномученика Олександра (Петровського) (1851–1940). Також тут похований митрополит Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак)¹.

Ще одна анотаційна дошка у соборі присвячена приїзду до Харкова у 1948 р. патріарха Московського і всієї Русі Алексія I (у миру — Сергій Володимирович Симанський, 1877–1970), який під час свого візиту відслужив у ньому дві Божественні літургії. Візуально дошка виглядає так само, як і попередня. Текст на ній свідчить: «В сем Благовещенском Кафедральном Соборе святейший патриарх Московский и всея Руси Алексий совершил две Божественных литургии во время своего первого приезда в Харьков 2/15 и 3/16 мая 1948 г. Святейший патриарх Алексий первый из патриархов русской церкви удостоил г. Харьков своим посещением при архиепископе Харьковском и Богодуховском Стефане».

---

¹ Благовещенский (Свято-Благовещенский кафедральный) собор в Харькове // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 116-117; о. Володимир (Швець), Павлова О., Мархайчук Н. Благовіщенський кафедральний собор // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 42.

Під час свого візиту до Харкова патріарх Алексій I подарував Благовіщенському собору ікону з зображенням Ісуса Христа, біля якої теж є пам'ятна табличка з написом російською мовою: «Сию св. Икону Спасителя святейший Патриарх Московский и всея Руси Алексий преподал в дар и благословение нашему Архиепископу Стефану и всей его Богохранимой пастве Харьковской при совершении Божественной литургии 2/15 Мая 1948 г. в Благовещенском Кафедральном Соборе во время своего первого посещения г. Харькова».

У Благовіщенському соборі також є меморіальні дошки, присвячені тим діячам, чії моці зберігаються у ньому. Одна з них присвячена Афанасія III Пателарію, патріарху Константинопольському, Лубенському чудотворцю. Текст на ній передає стислий життєпис святителя російською мовою: «Святитель Афанасий III, Патриарх Константинопольский, Лубенский чудотворец, родился в 1580 году на острове Крите. Он происходил из знатного греческого рода Пателариев и получил по тому времени блестящее образование. Как ревностный проповедник слова божия и великий подвижник благочестия, он был поставлен Митрополитом Солунской церкви, а затем возведён на Патриарший престол. Будучи в Москве в поисках поддержки своей бедствующей церкви у Патриарха Никона и у русского народа, Патриарх Афанасий при возвращении на родину в дороге занемог и 5 апреля 1654 г. скончался в Мгарском свято-Преображенском монастыре вблизи г. Лубны (нынешней Полтавской области). По обычаю восточной церкви он был погребён в сидячем положении. Через 8 лет его тело было обретоно нетленным и он был причислен к лику святых. Мощи святителя Афанасия представляют единственный у нас необычайный пример: они почивают

«не во гробе, но в креслах», почему народом и усвоено ему название «Афанасия сидящего». Память празднується 2 мая ст. стиля».

Здобуття мощів святителя відбулося 1 лютого 1662 р. У цьому році Газський митрополит Паїсій Лігарідес (бл. 1610–1678), проїждючи через Лубни, попросив показати йому гробницю Афанасія. При її відкритті виявилось, що його тіло залишалось цілим, лише на правій руці, якою він тримав посох, були відсутні два або три пальці. Тіло святителя було перевдягнене у нові ризи і стало відкритим для загального поклоніння. Від його мощів багато хворих отримали зцілення¹.

Інша меморіальна дошка ушлавлює пам'ять про святителя, архієпископа Мелетія (у миру — Михайло Іванович Леонтович, 1784–1840). На дошці міститься напис російською мовою: «Святитель Мелетий Леонтович. Архиепископ Харьковский и Ахтырский родился 6 ноября 1784 года в селе Старые Сенжары Полтавской губернии. По окончании СПб Дух. Академии своё служение инспектором и ректором иеромонах Мелетий проходил в Киевской, Могилёвской и Псковской Дух. Семинариях и ректором Киевской Дух. Академии в сане архимандрита. 21 ноября 1826 г. хиротонисан во епископа Чигиринского викария Киевской епархии, через 2 года переведён на Пермскую кафедру. В 1831 г. возведён в сан Архиепископа Иркутского. 22 июня 1835 г. назначен Архиепископом Харьковским и Ахтырским. Скончался 29 февраля 1840 г. Был похоронен в усыпальнице Харьковского Покровского монастыря. По благословению Святейшего Патриарха Алексия мощи Святителя Мелетия почивают в нашем Благовещенском соборе. Святитель Мелетий издавна почитается как великий подвижник веры и

---

¹ Афанасий // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 99.

благочестия, неусыпный молитвенник покровитель нашего града и хранитель прибегающих к его небесному предстательству. К лику святых в земле Российской просиявших Святитель Мелетий причислен 21 февраля 1978 г. Память празднуется 12/25 февраля ст. стилия».

Мощі святителя Мелетія (Леонтовича) були перенесені до Благовіщенського собору у 1948 р. і були розміщені у лівому (Свято-Варваринському) боковому вівтарі. Протягом більше 100 років біля усипальниці святителя відбувалося чимало чудесних явищ, зокрема зцілень. Саме це й послугувало основою для того, щоб канонізувати його постановою Святейшого Синоду від 21 лютого 1978 р. як місцевошанованого святого¹.

У Свято-Трьохсвятительській церкві у Харкові знаходиться анотаційна дошка, яка присвячена її освяченню та розпису. На ній міститься напис: «Лета от сотворения мира 7423, от рождества же Бога Слова 1915, освятися сей храм во имя трёх вселенских святителей, Преосвященным Флавианом, Митрополитом Киевским и Галицким, Преосвященным Антонием, Архиепископом Харьковским и Ахтырским и Преосвященным Феодором, Епископом Сумским, настоятелем святыя обители Куряжския; создася же церковь сия зодчеством Владимира Николаевича Покровского и иконным писанием Алексия Яковлевича Сокола».

Трьохсвятительська церква у Харкові була побудована протягом 1906–1915 рр. архітектором В. Покровським (1863–1924) на землі купця і фабриканта О. Гольдберга, який прийняв православну віру і пожертвував 10 тис. карбованців. Проєкт церкви був розроблений архітектором

¹ Куделко С. М., Павлова О. Г., Швець В., прот. Мелетий (Леонтович Михаил Иванович) // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 306.

М. Ловцовим (1850–1907). Церква була освячена у 1915 р. митрополитом Київським Флавіаном (Городецьким) (1840–1915). Назва церкви походить від імен трьох святих, на честь яких будувався даний храм: Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. Розпис церкви здійснили учень І. Рєпіна — О. Сокол (1870–1939), а також В. Серов (1865–1911). У церкві також мається оригінальний нарізний іконостас, виконаний за малюнками В. Покровського. У 1923–1925 рр. церква була зачинена. Певний час тут знаходилася УАПЦ, а пізніше — Музей атеїзму. Служби у храмі відновилися у 1941 р., а офіційна реєстрація відбулася у 1944 р. У наш час Свято-Трьохсвятительська церква є пам'яткою архітектури¹.

Підводячи підсумок до розділу, варто зазначити, що нами було розглянуто 13 пам'ятних дошок, з них 7 — зовнішні і 6 — внутрішні, які знаходяться всередині храмів. З них 7 дошок — анотаційні і 6 — меморіальні. Анотаційні дошки присвячені різноманітним подіям: Архієрейському собору 1992 р. у Харкові, будівництву Олександрівської дзвіниці Свято-Успенського собору, на честь будівництва храму Софії — Премудрості Божої, будівництву Благовіщенського кафедрального собору, візиту патріарха Московського і всієї Русі Алексія I і передача ним у дар собору ікони Спасителя нашого Ісуса Христа*. Шість дошок ушановують пам'ять про церковних діячів XVII–XX ст.: Йосифа Сліпого, Т. І. Буткевича, В. М. Вєтухова, Никодима (Руснака), Афанасія III Пателарія, Мелетія (Леонтовича).

¹ Трьохсвятительская (Свято-Трьохсвятительская) церковь в Харькове // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 477-478; Павлова О. Трьохсвятительська церква // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 369.

* Це був перший в історії міста візит патріарха.

У сучасних умовах з'явилися дошки, які можна вважати синтезом меморіальних та анотаційних. Це — одна з прикмет нашого часу. Тому у деяких випадках автори зараховують ту чи іншу дошку до однієї категорії, а інші — до другої.

РОЗДІЛ II. ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ У ХАРКОВІ, ПРИСВЯЧЕНІ ДУХОВНОМУ ЖИТТЮ

Серед скульптурних споруджень, присвячених духовному життю, можна виділити пам'ятники і пам'ятні знаки. Всього таких об'єктів у Харкові ми нарахували 16. З них — 11 пам'ятників і 5 пам'ятних знаків, 13 з яких присвячені церковним діячам або персонажам з Біблії або інших релігій (Андрій Первозваний, архістратиг Михаїл, святий князь Володимир Святославич, архієпископ Лука (Войно-Ясенецький), святий князь Олександр Невський, митрополит Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак), архієпископ Олександр (Петровський), Г. Сковорода, Папа Римський Іоанн Павло II, Ніка), 3 були встановлені на честь певної духовної події (2000-річчя Різдва Христового, 1000-річчя хрещення Київської Русі, 200-річчя Харківської єпархії).

Розпочнемо з пам'ятних знаків, які були встановлені на честь подій.

Пам'ятний знак на честь 1000-річчя хрещення Київської Русі було відкрито у 1998 р. на території Храму Усікновення глави Іоанна Предтечі, який розташований за адресою: вул. Алчевських, 50А. Його автором був скульптор В. Агібалов (1913–2002)¹. Композиція складається з золотавого куполу з хрестом, який розташований по центру. Ліворуч від нього розміщується зображення святої княгині Ольги (бл. 880/920–969). Над зображенням — напис: «Свята рівноапостольна велика княгиня Ольга». Праворуч розміщено зображення князя Володимира Святославича Великого, над яким напис: «Святий рівноапостольний великий князь

---

¹ Путятін В. Д. Агібалов Василь Іванович [Електронний ресурс] // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-42533>.

Володимир». У композицію входить також невеликий постамент із написом: «988 На честь 1000-ліття Хрещення Київської Русі 1988».

Монумент, присвячений 2000-річчю Різдва Христового було відкрито 10 серпня 2001 р. на території Свято-Покровського монастиря за адресою: вул. Університетська, 8/10. Ескіз майбутньої скульптури був розроблений митрополитом Харківським і Богодухівським Никодимом (Руснаком) і був втілений у життя скульптором І. Ястребовим і архітектором Ю. Ятченком¹.

Верхня частина композиції представляє собою скульптуру Ісуса Христа, який стоїть на земній кулі. У руках він тримає книгу (ймовірно Біблію) у розгорнутому вигляді. На цьому розвороті містяться давньогрецькі літери альфа і омега, що відсилає нас до Нового Заповіту, зокрема до його частини «Об'явлення Іоанна Богослова», де Господь сказав: «Я Альфа й Омега, Початок і Кінець. Хто прагне, тому дармо Я дам від джерела живої води»². На земній кулі міститься напис російською мовою: «2000-летие Рождества Христова».

Нижня частина скульптури складається з постаменту, на якому містяться різноманітні зображення і тексти. Так, на фасадному боці міститься наступний напис: «Цей святий пам'ятник споруджено на честь 2000-річчя Різдва Христового з благословення Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України та архіпастирським піклуванням Митрополита Харківського і Богодухівського Никодима, з допомогою вікарного Єпископа Онуфрія, як і доброї волі Харківської обласної та міської адміністрацій, і щирих жертводавців Харківського Свято-Благовіщенського Собору, на вічну славу нашої Української

¹ Путятін В. Д. Міська скульптура Харкова. Портрети майстрів. Харків: Курсор, 2021. С. 100-101.

² Новий Заповіт Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа / пер. І. Огієнка (митрополита Іларіона). 2017. С. 240.

Православної Церкви та її боголюбивого народу, з закликом людей всього світу до миру і братерської любові».

З правого боку міститься текст тропаря Різдва Христового: «Тропарь Рождества Христова. Рождество Твое, Христе Боже наш, возсия мирови свет разума: в нем бо звездам служащий, звездою учахуся Тебе кланяться Солнцу Правды, и Тебе ведети с высоты востока: Господи, слава Тебе».

З лівого боку постаменту — текст кондака Різдва Христова: «Кондак Рождества Христова. Дева десь Пресущественнаго рождает, и земля вертеп Непреступному приносит, ангелы с пастырьми славословят, волсви же со звездою путешествуют; нас бо ради родился Отроча младо Превечный Бог».

З тильного боку знаходиться молитва-звернення: «Приидите вси вернии, воздадим хвалу Богови, Благосодействовавшему Святым Праотцам и Отцам нашего православного народа 2000-летним Крестоношением, утверждавшего Святую Церковь Христову на нашей благословенной земле, для спасення и священной истории грядущих веков. Митрополит Харьковский и Богодуховский Никодим. г. Харьков, 2001 г.».

На кутах постаменту розміщуються зображення з різними біблійними сюжетами, під кожним з яких — написи, що пояснюють сюжет: «Рождество Пресвятой Богородицы», «Вход во Храм Пресвятой Богородицы», «Успение Пресвятой Богородицы», «Благовещение Пресвятой Богородицы», «Рождество Христово», «Богоявление Господне», «Вход Господень в Иерусалим», «Преображение Господне»,

«Сретение Господне», «Вознесение Господне», «Сошествие Святого Духа», «Воздвижение Креста Господнего».

Пам'ятний знак на честь 200-річчя Харківської єпархії також знаходиться на території Свято-Покровського монастиря за адресою: вул. Університетська, 8. Його було відкрито у 2001 р. У верхній частині монументу знаходить купол з хрестом, а під ним, з чотирьох боків, розташовані зображення релігійних сюжетів, які у тому числі пов'язані з єпархіальною історією (здобуття Озерянської ікони Божої Матері, Покрова Пресвятої Богородиці). Ближче до основи пам'ятного знаку, ліворуч і праворуч розміщені тропарі до цих свят: «Тропарь праздника Пресвятой Богородицы. Днесь благовернии людие светло празднуем, осеняеми Твоим, Богомати, пришествием, и к твоему взирающе Пречистому образу, умильно глаголем: покрой нас честным Твоим Покровом, и избави нас от всякого зла, молящи Сына Твоего Христа Бога нашего спасти души наши»; «Тропарь праздника Озерянской иконы Божьей Матери. Твоего Предстательства уверение, и милосердия Твоего явление – икона Озерянская нам, Владычице, показася: пред Нею же души наша в молитве изливаем и верою Тебе вопием: возри, Милосердая, на люди Твоя, вся скорби наша и печали утоли, утешение благое в сердца наши низпосли, и спасенне вечное душам нашим, Пречистая, испроси».

Також на кутах пам'ятного знаку розміщені зображення святих Харківської єпархії: Патріарха Царгородського, Лубенського чудотворця Афанасія III Пателарія (1560–1654), священномученика, архієпископа Харківського Олександра (Петровського) (1851–1940), святителя,

архієпископа Мелетія (Леонтовича) (1784–1840), святителя Йоасафа (Горленка) (1705–1754).

У нижній частині, з фасадного боку пам'ятного знаку знаходиться напис: «Сие Крестное Знамя водружено на Богом благословенной горе града Харькова Свято-Покровской обители в честь 200-летия образования Харьковской Епархии (16.X.1799 – 16.X.1999) и освячено Предстоятелем Украинской Православной церкви Блаженнейшим Владимиром Митрополитом Киевским и всея Украины (3.X.1999)». З тильного боку розміщено молитву-звернення: «Боже Всемогучий! Бережи наш народ в мирі, священній злагоді та в Твоїй Божественній опіці, за що Тебе нащадки наші в віках славити будуть! Никодим, Митрополит Харківський і Богодухівський, Священноархімандрит Свято-Покровського монастиря», а нижче — «2001 рік». Ближче до основи монумента знаходиться напис: «Авторы: Митрополит Никодим (Руснак), Ятченко Михаил».

Центр Харківської єпархії, кафедральний собор і резиденція правлячого архієрея знаходяться в Харкові. Об'єднує парафії та монастирі канонічної Православної церкви на території Харкова, Богодухівського, Валківського, Дергачівського, Зачепилівського, Золочівського, Кегичівського, Коломакського, Красноградського, Краснокутського, Лозівського, Нововодолазького, Первомайського, Сахновщинського і Харківського районів Харківської області.

До 1667 р. Слобожанщина входила до складу Патріаршої області і й знаходилася в прямому віданні Патріарха Московського і всієї Русі. З 1667 р. по 1799 р. територія входила до складу Белгородської єпархії. У 1744 р. було створене духовне правління у Харкові.

16 (29) жовтня 1799 р. указом Святійшого Синоду було створено Слобідсько-Українську єпархію, виділену зі складу значної за розмірами Белгородської єпархії. Першим її єпископом став Христофор (Сулима) (бл. 1750–1813). До 1945 р. єпархія мала назву «Харківська і Охтирська». У 1947 р. її головним храмом став Благовіщенський собор.¹

27-28 травня 1992 р. в архієрейській резиденції на території Покровського монастиря відбувся Архієрейський собор Української Православної Церкви, який підтвердив її канонічність і обрав предстоятеля — митрополита Київського і всієї України Володимира (Сабодана). Організатором і головуєчим на соборі виступив митрополит Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак)².

У 1993 р. було відроджене Харківське Духовне училище (з 1996 р. — семінарія). Того ж року були рішенням Синоду УПЦ були прилічені до лику святих релігійні діячі, які пов'язані з Харківщиною. Серед них — архієпископ Харківський Олександр (Петровський), архієпископ Онуфрій (Гагалюк) (1889–1938), митрополит Костянтин (Дьяков) (1864–1937), архієпископ Інокентій (Летяєв) (1882–1937), архієпископ Інокентій (Тихонов) (1889–1937) та ін.³ Як бачимо, це здебільшого діячі, які постраждали внаслідок сталінських репресій 1930-х рр.

8 травня 2012 р. рішенням Священного Синоду УПЦ з Харківської єпархії була виділена Ізюмська і Куп'янська єпархія у складі 13 районів Харківської області. У складі Харківської і Богодухівської єпархії

¹ Матвеевко М., прот. Харьковская епархия. Краткий очерк истории // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков: Майдан, 2009. С. 6-56.

² Никодим, митрополит Харківський і Богодухівський Основні віхи історії Харківської єпархії за період її 200-річчя // Історія Харківської єпархії (до 200-річчя заснування): бібліографічний покажчик / укл.: Н. І. Полянська, В. О. Ярошик. Харків: Бізнес Інформ, 1999. С. 10.

³ Там само. С. 11-12.

знаходяться м. Харків і вказані 14 районів області. Правлячим архієреєм з цього часу є митрополит Харківський і Богодухівський Онуфрій (Легкий)¹.

Харківське Єпархіальне Управління УПЦ в своїй структурі має наступні відділи: релігійної освіти, катехизації і та місіонерства, з взаємодії зі Збройними Силами і правоохоронними органами, у справах молоді, паломницький. Харківська єпархія нараховує понад 300 парафій, діють чоловічий Покровський монастир у Харкові та жіночі Архангело-Михайлівський в Лозовій та Борисоглібський в с. Водяне. В єпархії також функціонує Духовна семінарія Іоанна Богослова з терміном навчання 4 роки, при якій діють регентські та педагогічні курси для викладачів недільних шкіл, та а також іконописна школа. З 2004 р. діє Церковно-історичний музей. В єпархії видаються періодичні видання, зокрема «Харківські єпархіальні відомості», релігійно-філософський журнал «Віра і Розум» та ін.

У Харкові на честь філософа, педагога і богослова Г. Сковороди встановлено 3 пам'ятники і один пам'ятний знак. Пам'ятний знак був встановлений у 1974 р. і розташовується на території Свято-Покровського монастиря і представляє собою стелу з червоного граніту, на якій зображений золотавий силует філософа з книгою у лівій руці, а з лівого боку міститься наступний напис: «Григорій Савич Сковорода 1722–1794. Видатний український просвітитель, філософ, поет працював викладачем колегіуму, який стояв на цьому місці». Ця стела була відкрита до 180-

---

¹ Засідання 8 травня 2012 року [Електронний ресурс] // Священний Синод УПЦ. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://sinod.church.ua/2014/01/15/zasidannya-8-travnnya-2012-roku/>.

річчя з дня смерті Г. Сковороди. Авторка пам'ятного знаку — скульпторка Л. Твердянська (1912–1984)¹.

Два пам'ятники Г. С. Сковороді були відкриті у 1992 р., з нагоди 270-річчя. Один з них, авторства скульптора І. Ястребова, було відкрито 27 травня 1992 р. біля головного корпусу Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Блюхера (нині — Валентинівська), 2. Інший пам'ятник було відкрито 3 вересня 1992 р. у Покровському сквері за адресою: вул. Університетська, 10. Проєкт цього монумента був створений ще у 1971 р. скульптором І. Кавалерідзе (1887–1978) і мав бути встановленим у Києві на Подолі, але задум не був втілений у життя. У 1988 р. учень І. Кавалерідзе Р. Синько (1933–2010) запропонував встановити цей бронзовий монумент у Харкові. Висота скульптури філософа становить 2,5 м, а висота гранітного постаменту — 0,5 м. У 2012 р. на території Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди було відкрито ще один пам'ятник на честь філософа, авторства скульптора С. Гурбанова².

Григорій Савич Сковорода народився на Полтавщині у 1722 році, в містечку Чорнухи (нині — смт). Початкову освіту отримав у дяківській школі, а потім вступив до Києво-Могилянської академії. Зупинимось більш докладно на тому періоді, коли філософ, педагог і богослов почав працювати у Харківському колеґіумі. На той час це був єдиний вищий навчальний заклад у місті.

---

¹ Сковороді Григорію Савичу // Скрижалі історії Харкова. Т. 3 / укл. Г. А. Бондаренко, О. І. Вовк, А. А. Козіна, В. Г. Коршунов та ін. Харків: Раритети України, 2020. С. 77-78.

² Посохова Л., Вовк О. Сковорода Григорій Савич // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 332.

У 1759 р. Г. С. Сковорода прибув до Харкова за запрошенням єпископа Білгородського та Обонянського Йосафа (Миткевича) (1724–1763) і почав викладати поезику у колегіумі. Під час роботи тут йому запропонували постригтися в монахи. Він відмовився від цього, сказавши: «Хіба ви хочете, щоб я збільшив число фарисеїв?». Через таку вільнодумну позицію Григорій Савич був змушений піти не лише з колегіуму, а й з Харкова, пробувши тут лише один навчальний рік.

У 1762 р. Г. С. Сковорода знову повертається до Харкова, де знайомиться зі своїм кращим учнем і першим біографом М. Ковалинським (1745–1807). Під час свого другого повернення до міста, Г. Сковорода викладав у колегіумі курси синтаксими і грецької мови. Цього разу він працював тут до 1764 р.

Він був змушений знову піти з колегіуму після того, як відбулася зміна його керівництва. Після смерті єпископа Йосафа (Миткевича), його місце посів Порфирій (Крайський) (1707–1768), а ректором Харківського колегіуму став Йов Базилевич (1723–1776). Всі ці люди ставилися до Сковороди неприхильно, тож він був знову змушений покинути викладання. Весь час, поки він не працював у закладах освіти, здебільшого мешкав на Харківщині.

Третє повернення Сковороди до Харківського колегіуму відбулося у 1768 році. На посаду викладача катехізису його призначив харківський генерал-губернатор Є. Щербінін (1728–1783). Однак філософ знову стикнувся з несправедливим і непривітним ставленням до нього у колегіумі. Новий єпископ Білгородський та Обонянський Самуїл (Миславський) (1731–1796) розкритикував те, що він був світською

людиною, яка читала доручений курс. У 1769 р. Г. Сковороду було звільнено і більше він ніколи не обіймав жодних посад, до кінця свого життя мандрував і проповідував свої ідеї.

Його мандри активно ширилися й Харківщиною. За цей час він побував у Бабаях, Валках, Великому Бурлуці, Ізюмі, Куп'янську, Липцях та інших місцях. Однією з відомих збірок Г. Сковороди є «Байки Харківські». Свій останній прихисток він також знайшов на Харківщині у 1794 р., у селищі Пан-Іванівка в домі А. Ковалівського, родича майбутнього засновника Харківського університету В. Каразіна. Нині селище назване Сковородинівкою¹.

Крім того, Г. С. Сковорода є автором «Молитви за місто Харків». Наведемо рядки з неї:

«Каже Захарія, є в тебе сімка очей.

Сьоме ж бо око — то місто Захарії.

Всім цим очам Ти єдиний, Христе, зіниця.

Очі незрячі, закрита зіниця коли.

О, розплющ свої очі, зглянься на нього!

Місто Захарії так стане, мов сонце ясне».

Скульптурна постать архангела Михаїла розташована у Міському саді імені Т. Г. Шевченка, неподалік від будівлі Харківського національного академічного театру опери та балету імені М. В. Лисенка за адресою: вул. Сумська, 25. Її відкрили 20 серпня 2004 р. на честь 350-річчя міста Харкова. Цей пам'ятник є подарунком Харкову від Києва. У

---

¹ Див.: Ніженець А. М. Г. С. Сковорода. Заповідні місця на Харківщині. Харків: Видавництво «Прапор», 1969. 64 с.

відкритті монументу взяли участь Харківський міський голова В. Шумілкін, а також міський голова Києва О. Омельченко (1938–2021) і громадськість.

Композиція складається з гранітного постаменту округлої форми, зверху якої знаходиться статуя архангела Михаїла у військових обладунках, з крилами і німбом над головою і мечем у правій руці. На пам'ятнику висічений напис: «Архістратиг Михаїл. Передано в дар на честь 350-річчя заснування міста Харкова від міста-героя Києва. 2004 рік»¹. Висота скульптури складає 1,5 м, а колони — 4 м. Автори — скульптор В. Сівко (1953–2007), ескіз — Р. Кухаренка, архітектори — В. Боровський, С. Чечельницький².

Ще одним пам'ятником, який був встановлений на честь 350-річчя міста Харкова, є монумент на честь святого благовірного великого князя Олександра Невського (1221–1263), автора знаменитої фрази «Хто з мечем до нас прийде, від меча й загине». Відкриття відбулося 20 серпня 2004 р. Автори — скульптор С. Гурбанов (1962–2021), архітектор Ю. Шкодовський (1947–2020). Композиція складалася зі скульптури князя, який стоїть на постаменті з піднятою лівою рукою і тримаючим меч у правій руці. Висота бронзової фігури князя складала 3 м, а постаменту — 4 м.³ На постаменті міститься напис російською мовою: «Святой благоверный великий князь Александр Невский». Нижче — ще один напис (також російською мовою): «Идея: Настоятель Александро-Невского храма протоиерей Петр Козачков. Московский исполком г.

¹ Скульптурне зображення Архангела Михаїла, Харків [Електронний ресурс] // IGotoWorld.com. Україна. Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/2220_skulptura-arhangela-mihaila.htm.

² Мархайчук Н. Архістратигу Михаїлу пам'ятник // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 18-19.

³ Павлова О. Олександр Невському пам'ятник // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 256.

Харькова. Скульптор Гурбанов С. А. Архитектор Шкодовский Ю. М. 23 августа 2004 г.». 19 травня 2022 р. пам'ятник було демонтовано¹.

22 серпня 2010 р. було відкрито пам'ятник на честь архієпископа, священномученика Олександра (Петровського) (у миру — Олександр Феофілович Петровський, 1851–1940). Він встановлений поряд із церквою Священномученика Олександра за адресою: пр-т Косіора (нині — Олександрівський), 162. Авторкою виступила скульпторка Г. Іванова. Композиція пам'ятника складається з бронзової скульптури священника, який тримає у лівій руці Євангеліє, а правою благословляє віруючих. Під скульптурою знаходиться гранітний постамент, на якому розміщена табличка з написом: «Священномученик Олександр (Петровський) архієпископ Харківський (23.08.1871–24.05.1940 рр.)». Загальна висота монумента складає 6 м.²

Очолив церемонію відкриття пам'ятника священномученику Олександру (Петровському) архієпископ Ізюмський Онуфрій (Легкий), з благословення митрополита Харківського і Богодухівського Никодима (Руснака). Він провів Божественну літургію у храмі Священномученика Олександра разом з його настоятелем, протоієреєм Михайлом (Китом) і духовенством. На відкритті були присутні також голова ХОДА М. Добкін, голова Харківської обласної ради С. Чернов, секретар Харківської міської ради Г. Кернес, керівництво Орджонікідзівського

---

¹ Солодовнік М. У Харкові знесли пам'ятник Олександру Невському [Електронний ресурс] // Суспільне новини. 19 травня 2022 р. Режим доступу: <https://suspilne.media/241032-u-harkovi-demontuvali-pamatnik-oleksandru-nevskomu/>.

² Вовк О., Павлова О. Олександр (Петровський Олександр Феофілович) // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 256.

(нині — Індустріального) району м. Харків, інші представники міської влади, а також парафіяни і представники громадськості¹.

Архієпископ Олександр (Петровський) є уродженцем м. Луцьк, його батько був дияконом. Закінчив Волинську духовну семінарію. У 1900 р. прийняв чернечий постриг у Донському монастирі з ім'ям Олександр і висвячений у сан ієромонаха. Вже за радянських часів був священником у Козельщанській жіночій обителі Різдва Богородиці Полтавської єпархії. З посиленням репресій влади, монастир було зачинено і кілька монахинь заснували скит на іншому боці р. Псел, у якому служив духовником о. Олександр. Скит було зачинено у 1932 р. Того ж року, 30 жовтня о. Олександр був висвячений у сан єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії. 25 березня 1933 р. його було призначено єпископом Вінницьким. У 1937 р. зведений у сан архієпископа. 20 червня того ж року митрополитом Костянтином (Дьяковим) (1864–1937) був призначений управляючим Харківською єпархією. На той період у ній залишалось 3 церкви: Трьохсвятительська, Озерянська і Казанська. У 1938–1939 рр. тимчасово керував Київською єпархією.

28 липня 1938 р. о. Олександр був заарештований по звинуваченню в участі у антирадянській шпигунській церковно-монархічній організації «іоанітів», яка мала на меті повалення радянської влади шляхом збройного перевороту і диверсій, а також у шпигунстві на користь Польщі. 17 травня 1939 р. Верховна колегія Верховного суду СРСР виправдала священника і направила справу на дослідження. 17 червня 1939 р. знову був засуджений воєнним трибуналом Харківського воєнного округу до 10 років ув'язнення, після чого був відправлений до

¹ Открыт памятник священномученику Александру, архиепископу Харьковскому [Електронний ресурс] // Харьковская епархия. Официальный сайт. 22 августа 2010 г. Режим доступа: <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/254>.

тюрми у Харкові. 5 січня 1940 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР вирок було скасовано, а справу передано на дослідження. Помер о. Олександр у тюремній лікарні 24 травня 1940 р. Похований на Залютинському кладовищі.

10 лютого 1993 р. архієпископ Олександр (Петровський) був реабілітований завдяки проханню митрополита Харківського і Богодухівського Никодима (Руснака), а 22 червня був канонізований УПЦ як місцевошанований святий. Його мощі зберігаються у Благовіщенському кафедральному соборі. Дні вшанування його пам'яті — 19 травня (1 червня) і 11 (24) травня. Уславлення його мощів приурочено до святкування Озерянської ікони Божої Матері — 30 жовтня (12 листопада)¹.

У 2004 р. було завершено будівництво церкви на честь священномученика Олександра (Петровського), збудованого за ініціативи митрополита Харківського і Богодухівського Никодима (Руснака). Проект храму було представлено у 2000 р. і тоді ж розпочалося його будівництво. Його авторами стали архітектори М. Кіреєв, О. Ткаченко, С. Чечельницький, Ю. Шкодовський, а також конструктори С. Бяльський та С. Стрибуль. У 2002 р. був освячений нижній храм, що розташовується на цокольному поверсі, а у 2004 р. проєкт був повністю завершений. Верхній храм може вмістити близько 500 парафіян. Будівля церкви священномученика Олександра була відзначена різноманітними нагородами, зокрема Гран-прі за кращий побудований храм на міжнародній конференції «Сучасне храмобудівництво», а також грамотою

---

¹ Куделко С. М., Павлова О. Г., Швеєв В., прот. Олександр (Петровський Олександр Феодорович) // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков: Майдан, 2009. С. 63-64; Вовк О., Павлова О. Олександр (Петровський Олександр Феодорович) // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 255-256.

Міністерства будівництва та архітектури України на конкурсі «Кращі будівлі і споруди України», почесним дипломом переможця конкурсу «Краща сучасна будівля» рейтингу «Сім чудес Харкова»¹.

Пам'ятник на честь святого апостола Андрія Первозваного встановлений у сквері «Стрілка», в місці, де зливаються річки Харків і Лопань. Ініціаторами встановлення монумента були міністр доходів і зборів України О. Клименко, а також начальник Головного управління Міндоходів в Харківській області А. Роздайбіда².

Місце під зведення монумента було освячене 30 квітня 2013 р. Саму скульптуру було відкрито 18 липня 2013 р., що приурочувалося до 1025-річчя хрещення Київської Русі. У церемонії відкриття взяли участь архієпископ Харківський і Богодухівський Онуфрій (Легкий), який провів освячення, а також віряни. Під час освячення пам'ятника, Онуфрій зазначив: «У цей особливий день ми пишемо історію в Богоспасенному місті Харкові й є свідками відкриття та освячення пам'ятника на честь апостола Андрія Первозваного, який поставив хрест на київських пагорбах зі словами: «Тут засяє віра Христова...». Ми сьогодні, перебуваючи на землі, освяченій Святою Церквою Христовою, встановлюємо хрест на злитті двох харківських річок, в серці нашого міста, в якому ми живемо, разом розділяємо добро і зло, радість і печаль». Крім того, були присутні О. Клименко, Харківський міський голова Г. Кернес, голова ХОДА М. Добкін, народні депутати А. Денисенко та В. Писаренко, інші чиновники і представники міської влади. Наприкінці

---

¹ Павлова О., Мархайчук Н. Священномученика Олександра церква // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 324.

² У Харкові відкрито монумент Святому апостолові Андрію Первозваному (доповнено) [Електронний ресурс] // Харківська обласна військова адміністрація. Офіційний сайт. 18 липня 2013 р. Режим доступу: <https://kharkivoda.gov.ua/news/66749>.

церемонії відкриття О. Клименка з благословення митрополита Київського і Всієї України Володимира (Сабодана) було нагороджено орденом Святого апостола Андрія Первозваного за заслуги перед УПЦ¹. У своїй промові на відкритті він зазначив: «Я маю честь бути присутнім під час дуже важливої для Харкова події, присвяченої святкуванню 1025-ї річниці Хрещення Київської Русі. Ми запам'ятаємо цей день, тому що відтепер харківську землю буде прикрашати цей монумент. З життя Андрія Первозваного ми маємо брати приклад, наслідувати його перемоги і з честю долати перешкоди, а найголовніше — завжди пам'ятати про його служіння народу і богу. Я вітаю харків'ян з цією знаменною подією»².

Авторами пам'ятника виступили скульптори О. Рідний і Г. Іванова, консультант — головний архітектор міста С. Чечельницький³. Композиція представляє собою бронзову скульптуру Андрія Первозваного, який стоїть на постаменті з гранітного каменю і тримає у лівій руці хрест. На постаменті розміщена табличка з написом: «Святой апостол Андрей Первозванный. Благослови, Господь, землю сию».

Ще один пам'ятник, приурочений до 1025-річчя хрещення Київської Русі — святому рівноапостольному князю Володимиру Святославичу Великому, — було встановлено 21 липня 2013 р. на території Свято-Володимирського храму, який знаходиться за адресою: вул. Героїв Праці,

---

¹ У Харкові відкрили пам'ятник Святому апостолові Андрію Первозванному [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. 18 липня 2013 р. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/u-harkovi-vidkrili-pam-yatnik-svyatomu-apostolovi-andriyu-pervozvannomu-20209.html>.

² У Харкові відкрито монумент Святому апостолові Андрію Первозванному (доповнено) [Електронний ресурс] // Харківська обласна військова адміністрація. Офіційний сайт. 18 липня 2013 р. Режим доступу: <https://kharkivoda.gov.ua/news/66749>.

³ У Харкові відкрили пам'ятник Святому апостолові Андрію Первозванному [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. 18 липня 2013 р. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/u-harkovi-vidkrili-pam-yatnik-svyatomu-apostolovi-andriyu-pervozvannomu-20209.html>.

43а. Автори монументу — скульптори М. Ятченко та А. Дербілов. Місце для будівництва храму було освячене у 1995 р., а його спорудження розпочалося у 2000 р. Церемонія відкриття пам'ятника князю Володимирі розпочалася з божественної літургії у храмі, після чого парафіяни пройшли хресною ходою до місця відкриття і освячення монумента. У заході взяв участь архієпископ Харківський і Богодухівський Онуфрій (Легкий). Під час відкриття монумента він зазначив: «Цей рік ювілейний, рік 1025-річчя з дня Хрещення Київської Русі. І згадуючи Святого рівноапостольного князя Володимира, який хрестив у водах Дніпра всіх віруючих, ми відкрили і освятили його пам'ятник на території Свято-Володимирського храму. Це знак того, що Харків вшановує пам'ять великого князя, який дав нам віросповідання, який у всі часи допомагав і рятував наш народ і стверджував віру, надію і любов»¹.

Композицію монументу складають скульптура князя Володимира Святославича Великого у повний зріст, який здіймає над собою хрест (що символізує прийняття християнства як офіційної державної релігії у Київській Русі та масове хрещення населення) і постамент. Скульптура стоїть на гранітному постаменті, на якому посередині розташовані дві таблички. На першій з них, під зображенням хреста, міститься напис російською мовою: «Святой равноапостольный князь Владимир». Нижче, на іншій табличці вказано (також російською мовою): «Сей памятник установлен в память 1025-летия Крещения Киевской Руси. Освящён архиепископом Харьковским и Богодуховским Онуфрием (Лёгким)».

---

¹ На Салтівці відкрили пам'ятник князю Володимирі [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. 21 липня 2013 р. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/na-saltivtsi-vidkrili-pam-yatnik-knyazyu-volodimiru-20230.html>.

Пам'ятник на честь святого архієпископа Луки (Войно-Ясенецького) (у миру — Валентин Феліксович Войно-Ясенецький, 1877–1961) було відкрито 14 січня 2015 р. за адресою: вул. Воробйова, 4, у ніші будівлі клініки «Доктор Алекс». Автор — скульптор С. Гурбанов. Скульптура являє собою постать Луки у повний зріст у церковному вбранні, з книгою у лівій руці і напівзігнутою зі схрещеними пальцями правою рукою. Архієпископ уславився не лише своєю релігійною діяльністю, а й тим, що був видатним хірургом і доктором медицини. Святий Лука вважається покровителем медичних і соціальних працівників, був канонізований УПЦ у 1995 р.¹

15 травня 2021 р. у сквері, розташованому біля Свято-Благовіщенського кафедрального собору було відкрито пам'ятник на честь митрополита Харківського і Богодухівського Никодима (Руснака). Ця подія приурочувалася до 100-річчя з дня народження владики. У церемонії відкриття взяли участь митрополит Київський і всієї України Онуфрій (Березовський), секретар Харківської міської ради І. Терехов, представники громадськості та парафіяни. Митрополит Онуфрій у своїй промові зазначив: «Владика горів, як свічка, яка вказувала людям правильний шлях, який веде людину до вічного спасіння на небесах. Нам приємно, що влада міста і всі православні оцінили працю владики Никодима і створили пам'ятник, який належало встановити в цьому місті». І. Терехов у своїй промові наголосив на тому, що: «Сьогодні особливий день для Харкова. Блаженніший Онуфрій відслужив Божественну літургію в Свято-Благовіщенському кафедральному соборі та освятив пам'ятник владиці Никодиму, людині, яка багато зробила для

---

¹ 14 января в истории Харькова: уникальное достижение спортсменки [Електронний ресурс] // GX. Новинний портал. 14 січня 2022 р. Режим доступу: <https://gx.net.ua/history-harkov/14-yanvary-a-v-istorii-harkova-unikalnoe-dostizhenie-sportsmenki.html>.

духовного розвитку нашого міста, людині з великої літери. Він був духовним батьком для багатьох харків'ян, які його знають і пам'ятають». У цей же день митрополит Онуфрій відслужив Божественну літургію в Свято-Благовіщенському кафедральному соборі, заупокійну літію біля могили митрополита Никодима в нижньому храмі святителя Мелетія Благовіщенського собору, а також відвідав Свято-Покровський чоловічий монастир¹.

Композиція монументу складається з постаменту заввишки 3,6 м, а також бронзової скульптури митрополита висотою 2,4 м. Владика представлений у образі священнослужителя, який благословляє парафіян правою рукою, а у лівій руці тримає церковний посох. На постаменті розміщується табличка з написом: «Митрополит Харківський і Богодухівський Никодим (Руснак)». Авторами монументу виступили скульптори О. Рідний та Г. Іванова, архітектор — С. Чечельницький².

Зазначимо, що у Харкові встановлено пам'ятники не лише діячам, пов'язаним з Православною Церквою. Так, 23 жовтня 2021 р., поруч з римо-католицьким кафедральним собором Успіння Пресвятої Діви Марії по вул. Гоголя, 4, було відкрито і освячено монумент на честь Папи Римського Іоанна Павла II (1920–2005). Встановлення скульптури понтифіка було приурочене до 20-річчя душпастирського візиту Іоанна Павла II до України, а також 30-річчя відновлення структур Римсько-Католицької Церкви в Україні, яке відбулося у часи його понтифікату.

¹ У Харкові відкрили пам'ятник митрополиту Никодиму [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. 15 травня 2021 р. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/u-kharkovi-vidkrili-pamyatnik-mitropolitu-nikodimu-47406.html>.

² Яковенко В. У Харкові з'явився пам'ятник митрополиту Никодиму: як створювали монумент (відео) [Електронний ресурс] // Об'єктив. 19 травня 2021 р. Режим доступу: <https://www.objectiv.tv/objectively/2021/05/19/u-harkovi-z-yavivsyia-pam-yatnik-mitropolitu-nikodimu-yak-rozroblyali-monument-video/>.

У відкритті брали участь ординарій Харківсько-Запорізької дієцезії єпископ Павло (Гончарук), єпископ-помічник Ян Собіл, а також духовенство. Почесними гостями на заході були екзарх Харківський УГКЦ Василь (Тучапець), єпископ Харківський і Богодухівський ПЦУ Митрофан (Бутинський), Генеральний консул Республіки Польща у Харкові П. Стаханчик, директор департаменту з роботи з громадськими об'єднаннями Харківської міської ради М. Стерін. Єпископ Павло (Гончарук) звернувся до парафіян з наступними словами: «Нехай Святий Іван Павло випрошує у Господа всі необхідні благодаті для нас усіх: не лише римо-католиків, греко-католиків, але для усіх християн, усіх людей доброї волі, погляд яких спочине на цьому пам'ятнику. Нехай він випрошує миру для нашої України, злагоди для країни та міста». Після освячення монументу відбулася Свята Меса, яку провів єпископ¹.

Скульптура Іоанна Павла II виконана з бронзи, вона розташовується на гранітному постаменті. Загальна висота композиції — 2 м. Автором монументу виступив скульптор В. Райченко. Пам'ятник був виготовлений на кошти власників дніпровської компанії «Дорбуд» О. Полтавця та Є. Филипа².

До сакральних пам'ятників значною мірою відноситься і монумент «Незалежна Україна», що був зведений у 2012 році. Його офіційна назва — «Україна, що летить»*. Цей пам'ятник був встановлений на честь проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Це монумент

---

¹ В Харкові встановили пам'ятник Папі Римському Івану Павлу II [Електронний ресурс] // історична правда. 25 жовтня 2021 р. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/10/25/160351/>.

² В Харкові встановили пам'ятник Папі Римському Івану Павлу II [Електронний ресурс] // історична правда. 25 жовтня 2021 р. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/10/25/160351/>.

* Треба зауважити, що народні назви пам'ятників і меморіалів часто не співпадають з офіційною назвою. Крім того, навіть у офіційних документах надаються різні варіанти, що створює деякі труднощі. Вважається, що правильна назва міститься у науковому паспорті пам'ятки, які зберігаються в Управліннях культури і туризму і архітектури ХОДА.

був зведений замість попереднього, якого було встановлено у 2001 році на площі Рози Люксембург (тепер — Павлівський майдан). Цей пам'ятник був підданий критиці мешканців і фахівців, потрапив у топ-10 самих безглузких пам'ятників в Харкові і його було демонтовано. Його автором був провідний харківський скульптор О. М. Рідний.

Новий пам'ятник було встановлено в історичному центрі міста на майдані Конституції. Ескізний проект належав скульпторам О. Рідному і Г. Івановій. На урочистому відкритті 22 серпня 2012 року були присутні Президент України, керівники міста і області, народні депутати, громадські діячі, пересічні харків'яни. Пам'ятник було відкрито до 21 річниці проголошення незалежності. Проект був переможцем міжнародного конкурсу. Його висота — 16,5 метри. Увінчує пам'ятник фігура жінки, яку умовно асоціюють з давньогрецькою богинею перемоги Нікою. Фігура виготовлена з бронзи. Загальні кошти, які пішли на монумент дорівнюють два мільйони гривень, які були отримані з місцевого бюджету і від бізнесменів. Ніку зображують крилатою жінкою з вінком і листям пальми або лавру. У римській міфології її відповідає богиня Вікторія. Згідно з давньогрецькими міфами Ніка — дочка титана Палланта. Вона та її сестри були найближчими супутниками і помічницями верховного давньогрецького божества Олімпу — Зевса¹.

Підводячи підсумок до розділу, зазначимо, що у даній розвідці ми розглянули 16 пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених духовному життю Харкова. З них — 11 пам'ятників і 5 пам'ятних знаків, більшість з яких присвячені церковним діячам або персонажам з Біблії або інших

---

¹ Президент України відкрив пам'ятник Незалежності в Харкові [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. 22 серпня 2012 р. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/prezident-ukrayini-vidkriv-pam-yatnik-nezalezhnosti-v-harkovi-15368.html>.

релігій: Андрію Первозваному (покровителю України), архангелу Михаїлу (покровителю м. Київ), святому князю Володимиру Святославичу Великому, архієпископу Луці (Войно-Ясенецькому), святому благовірному князю Олександрю Невському, митрополиту Харківському і Богодухівському Никодиму (Руснаку), архієпископу, священномученику Олександрю (Петровському), Г. Сковороді, Папі Римському Іоанну Павлу II. До вказаних пам'ятників включено монумент «Україна, що летить», головним елементом якого є антична богиня Ніка.

З цих монументів 12 були встановлені на честь певної духовної події (2000-річчя Різдва Христового, 1000-річчя хрещення Київської Русі, 200-річчя Харківської єпархії, 1025-річчя Хрещення Київської Русі, 100-річчя з дня народження митрополита Харківського і Богодухівського Никодима (Руснака), 270 та 290 річниці з дня народження Г. Сковороди, 20-річчя душпастирського візиту Папи Римського Іоанна Павла II до України і 30-річчя відновлення структур Римсько-Католицької Церкви в Україні. Ще 2 монументи були встановлені на честь 350-річчя м. Харкова, яке святкувалося у 2004 р. (монументи архангелу Михаїлу та Олександрю Невському). Авторами багатьох монументів були такі відомі харківські скульптори, як С. Гурбанов, О. Рідний, Г. Іванова та ін.

Розглянуті нами пам'ятники безумовно прикрасили міський ландшафт, наблизили харків'ян до вітчизняної і світової історії, підкреслили зв'язок поколінь. У нашій розвідці ми не торкалися найдавніших, ще язичницьких скульптур, які також мали сакральний характер. До них ми відносимо скіфські і половецькі статуї («кам'яні баби»). Їх великі колекції знаходяться біля Музею природи Каразінського університету (вул. Трінклера, 8) і Харківського історичного музею імені

М. Ф. Сумцова (вул. Університетська, 5). Ці найдавніші на нашій землі скульптури відносяться до часу, коли у свідомості людей обожнювалися і пращури, і сили природи.

ВИСНОВКИ

Меморіали, пам'ятники, пам'ятні та анотаційні дошки, присвячені духовному життю столиці Слобідської України — Харкову почали з'являтися як помітне явище лише наприкінці ХХ ст. До того часу такі способи комеморації зустрічалися лише спорадично і, як правило, у цих випадках на перший план виходив не духовний аспект, а якась інша діяльність особи. Яскравим прикладом тут може бути Григорій Савич Сковорода, якого у радянські часи уславили як філософа, педагога, музиканта, а його духовно-релігійні шукання обходили стороною. Між тим, саме з релігією пов'язана його філософія і педагогіка. Саме тому йому запропонували стати одним із видатних діячів церкви¹.

Урочисте відзначення 1000-річчя хрещення Русі (1989 р.) дало поштовх у справі розбудови церкви у нових історичних реаліях, відродженню духовного життя, яке до того часу було сковане атеїстичною державою, а церква, її віряни зазнавали всіляких утисків паралельно з відродженням православ'я та інших релігійних конфесій, що діяли у Харкові, які теж розпочали відновлювати своє життя. Перш за все, мова йде про католиків, лютеран, мусульман, іудеїв, вірмен-григоріан та ін. У нашій роботі ми згадуємо також меморіальні об'єкти, які пов'язані з цими релігіями.

Якщо простежити послідовність встановлення пам'ятників і дошок, впадає в очі така закономірність. Спочатку такі дошки (меморіальні та анотаційні) розміщувалися в інтер'єрах храмів, потім — на їх фасадах,

---

¹ Відомий знавець доробка Г. С. Сковороди Л. В. Ушкалов вважав, що: «... найбільш обґрунтованими та переконливими є спроби розглядати філософсько-богословські ідеї Сковороди в річищі християнського неоплатонізму» (Див.: Сковорода Г.С. Повна академічна збірка творів. За ред. проф. Леоніда Ушкалова. 2-ге вид. стер. Харків: Видавець Савчук О.О., 2016. С. 25 та ін.

згодом — з початку III тисячоліття від Різдва Христового – й на інших будівлях. Значно пізніше дошок з'явилися пам'ятники (не рахуючи могильних, що заслуговують на окрему увагу дослідників)¹. У Харкові утворилося коло скульпторів і архітекторів, які почали спеціалізуватися на церковно-релігійній тематиці, співробітничати з церковним керівництвом єпархії Харківської і Богодухівської.

У новітній історії України єпархією керували митрополит Никодим (Руснак) і митрополит Онуфрій (Легкий)², в Харкові також діяли представники інших конфесій. Всі вони зробили багато чого для відродження духовного життя і комеморації його минулого.

Можна впевнено сказати, що серед скульпторів та архітекторів є такі, що стали видатними фахівцями у цій справі (О. М. Рідний, С. Г. Чечельницький та інші). Важливо відмітити також і те, що переважна більшість пам'ятників і дошок створена місцевими майстрами — скульпторами та архітекторами. Харків – одне з небагатьох міст нашої країни, яке забезпечено власними кадрами у цій сфері. Це пов'язано з розгалуженою художньою освітою у місті (Харківська державна академія дизайну і мистецтв, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова та ін.). Більшість пам'ятників і пам'ятних дошок присвячені місцевим діячам, які безпосередньо тут працювали, служили Богу і людям у Харкові.

Можна побачити ще деякі закономірності. Наприклад, спочатку пам'ятники і дошки були невеличкими за розміром, з дешевих, а іноді з нетривких матеріалів, майже не мали художнього оздоблення, але з часом

---

¹ Не розглядаємо ми в нашій роботі деякі інші пам'ятки, пов'язані з сакральними темами, наприклад, поклонні хрести при в'їзді до міста, або анотаційні камені, які свідчать про те, що на цьому місці був храм, знаходилося кладовище та інше.

² Відзначимо, що перший був Почесним доктором Каразінського університету, а другий – його вихованцем (випускник кафедри історіографії, джерелознавства та археології).

вони ставали більш яскравішими і урочистішими (див. додатки). Зі стін храмів і монастиря вони вийшли на вулиці і площі міста, стали невід'ємним елементом вбрання столиці Слобожанщини. Їх розміщували у буклетах і путівниках, альбомах і каталогах¹, присвячених нашому місту. З'явилися і чисто наукові їх описи. У працях мистецтвознавців (В. Д. Путятін, О. Г. Павлова, О. Й. Денисенко та ін.) міститься їх перший аналіз і узагальнення, що свідчить про новий, більш високий етап історіографії питання.

Неможливо обійти увагою ще декілька питань, які належать до теми нашої роботи: по-перше, багато з таких об'єктів ще не взято на облік відповідними органами департаменту культури і туризму ХОДА, вони не мають реєстраційних номерів і охоронних дошок², не всюди ще погоджено питання їх балансоутримання. По-друге, пам'ятки сакральної скульптури не захищені від вандалізму (наприклад, двічі розбивали меморіальну дошку на честь греко-католицького патріарха Йосифа (Сліпого) та ін.). По-третє, значна кількість проєктів таких форм увічнення подій і людей залишилася нездійсненою з різних обставин (як суто матеріальних, так і бюрократично-процесуальних). До недавнього часу в Харківській обласній державній адміністрації діяв відділ у справах релігії і церкви. Хоча у більшості областей України такі відділи давно скасовано. Процедура проходження питань, пов'язаних з церковно-релігійним життям була дуже важкою, справжнім каменем спотикання. Тепер у нашій області діє загальноукраїнське державне правило, що

---

¹ Див.: Харьков и Харьковская область. Путеводитель. Харьков, 2007; Харьков: Путеводитель. Харьков, 2006 та ін.

² Ці анотаційні дошки мають трафаретний характер, виготовлюються згідно з державними зразками, їх ми в нашій роботі не розглядали. Для їх виготовлення потрібно мати спеціальну ліцензію, яку надає Управління культури і туризму ХОДА.

подібні питання вирішуються на загальних підставах як і будь-якого іншого юридичного суб'єкта.

Ми ставили перед собою завдання дослідити наявну літературу і джерела. Це було зроблено, про що свідчить не тільки розділ кваліфікаційної роботи, а й список джерел і літератури (бібліографія), який, по суті, і є базою даних. У розділах ми постійно торкалися питань як характеру пам'яток, так і їх сюжетів, обставин відкриття. Таким чином, вважаємо, що і ці наші завдання в основному були виконані. Ми також робили спробу узагальнити досвід комеморації церковно-історичних подій і духовних осіб. Було окреслено також найбільші досягнення і труднощі на шляху створення пам'ятників, меморіалів і анотаційних дошок відповідної тематики в нашому місті. Таким чином, ми вважаємо, що досягли мети роботи. Звісно, що сама тема не вичерпана, бурхливі події сьогодення постійно вносять свої корективи у процес комеморації. Однак нам вдалося зафіксувати її головні риси на початок 2023 року.

Будь-яка робота має свій сенс, коли вона не тільки підсумовує те, що вже відбулося, а й накреслює те, що ще потрібно зробити. Перед нами відкривається неосяжний простір щодо закарбування у пам'ятниках, пам'ятних та анотаційних дошках, іншими засобами величну 1000-річну історію християнської віри на Харківщині*, здобутки інших релігій, щоб наші сучасники і нащадки не тільки знали про них, а й пишалися, робили кроки на шляху їх примноження. Як тут не згадати вислів пріснопам'ятного владики митрополита Харківського і Богодухівського

---

* Символічний пам'ятний хрест встановлено на залишках давньоруського міста Донець, яке знаходилося у межах сучасного Харкова. Археологи, серед інших артефактів минулого, знаходять тут натільні хрестики, бо мешканці міста були християнами.

Никодима (1921–2011): «На цій землі нам жити і сумлінно працювати, щоб збагатити свій рідний українській дім»¹.

Для того, щоб далі успішно рухатися шляхом збереження пам'яток історії і культури, у тому числі сакральних, треба не тільки ретельно вивчати свій історичний досвід, а й бути ознайомленими з тим, що зробило людство щодо цього питання. Пам'ятки – це не тільки реквієм минулому, а й звернення до наших сучасників і прийдешніх поколінь.

---

¹ Вибрані цитати, максими і афоризми вихованців, викладачів та почесних членів Харківського університету / Укл. О. І. Вовк, С. М. Куделко, С. О. Синюрка, О. М. Янкул. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 136.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Ветухов Василий Михайлович // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 136.
- 14 января в истории Харькова: уникальное достижение спортсменки [Электронный ресурс] // GX. Новинний портал. 14 січня 2022 р. Режим доступу: <https://gx.net.ua/history-harkov/14-yanvary-a-v-istorii-harkova-unikalnoe-dostizhenie-sportsmenki.html>.
- Афанасий // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 97-100.
- Благовещенский (Свято-Благовещенский кафедральный) собор в Харькове // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 116-117.
- Буряковская Т. Храм Софии Премудрости Божией // Время. 2012. 28 авг. С. 1.
- В Харкові встановили пам'ятник Папі Римському Івану Павлу II [Електронний ресурс] // історична правда. 25 жовтня 2021 р. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/10/25/160351/>.
- Вибрані цитати, максими і афоризми вихованців, викладачів та почесних членів Харківського університету / Укл. О. І. Вовк, С. М. Куделко, С. О. Синюрка, О. М. Янкул. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 196 с.
- Вовк О. І., Куделко С. М. Краєзнавча навчально-виробнича практика. Навчально-методичний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 108 с.

- Вовк О., Павлова О. Олександр (Петровський Олександр Феофілович) // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 255-256.
- Гречаний О. У Харкові освятили храм Софії Премудрості Божої // Слобідський край. 2012. 25 серп. С. 2.
- Гусев А. Н. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях: историко-справочный путеводитель. Харьков: Тип. А. Дарре, 1902. 260 с.
- Денисенко А. Публіцистика в проповідницькій діяльності Йосифа Сліпого // Пам'ять століть. 2004. № 6. С. 15–30.
- Драбинко А. Харьковский собор 1992 года [Електронний ресурс] // Україна Православна. Офіційний сайт Української Православної Церкви. Режим доступу: http://pravoslavnye.org.ua/2002/06/aleksandr_drabinko_harkovskiy_sobor_1992_goda/.
- Драган А. Маємо Кардинала. Конурігг: Укр. Народ. союз, 1966. [88]с.
- Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Харьков: Прапор, 1974. 416 с.
- Єремеев П. Вища за «Івана Великого» — дзвіниця Успенського собору. // Харківщина : перші та вперше. 50 розповідей / редкол. : Л. О. Белова (голова) та ін. Харків, 2009. С. 114–117 : фот.
- Засідання 8 травня 2012 року [Електронний ресурс] // Священний Синод УПЦ. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://sinod.church.ua/2014/01/15/zasidannya-8-travnnya-2012-roku/>.

- Историко-статистическое описание Харьковского Кафедрального Успенского собора. Харьков : Тип. Зильберберга, 1894. 331 с. С. 11–29.
- Історія Харківської єпархії (до 200-річчя заснування): бібліографічний покажчик / укл.: Н. І. Полянська, В. О. Ярошик. Харків: Бізнес Інформ, 1999. 332 с.
- Йосиф Кардинал Сліпий, 1892–1984. Слідами Христа : [збірка]. Вестерло: Орг. «Поміч Церкві в Потребі», 1985. 15 с.
- Йосиф Сліпий (Йосип Іванович Коберницький-Дичковський) // Видатні постаті в історії України ХХ ст. : корот. біогр. нариси / В. І. Гусєв, О. В. Даниленко, Л. В. Іваницька [та ін.]. Київ: Вища шк., 2011. С. 322–324.
- Казанцева Н. Ю. Нові пам'ятники історії та культури Харківської області (Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 2006 рік). Вип. 10. [Електронний ресурс]. Харків, 2009. 8 с. Режим доступу: <https://library.kharkov.ua/libdruk/LibKh-00000000130.pdf>.
- Карнацевич В. Л. Никодим (Руснак Николай Степанович) // 100 знаменитых харьковчан. Харьков, 2005. С. 309–313.
- Коваль А. П., Коптилов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Київ: Вища школа, 1975. С. 250-251.
- Колокольня Харьковского Успенского собора // Харьковские губернские ведомости. 1887. 16 июля.
- Куделко С. М., Павлова О. Г., Швец В. Никодим (Руснак Николай Степанович) // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 327–329.

- Куделко С. М., Павлова О. Г., Швец В., прот. Александр (Петровский Александр Феофилович) // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков: Майдан, 2009. С. 63-64.
- Куделко С. М., Павлова О. Г., Швец В., прот. Мелетий (Леонтович Михаил Иванович) // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 304-306.
- Куличенко И. Луч надежды и огонек веры // Харьковские известия. 2012. 23 авг. С. 8.
- Левченко А. Память о земляке воскресили в камне // Вечерний Харьков. 2006. 21 янв. С. 13.
- Левченко А. Попечитель глухонемых // Вечерний Харьков. 2006. 5 декабря. С. 10.
- Мархайчук Н. Архістратигу Михаїлу пам'ятник // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 18-19.
- Матвеев М., прот. Харьковская епархия. Краткий очерк истории // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков: Майдан, 2009. С. 6-56.
- Меморіальну дошку Йосипу Сліпому у Харкові планують відновити 2011 року [Електронний ресурс] // ZAXID.NET. 2010. 14 грудня. Режим доступу: https://zaxid.net/memorialnu_doshku_yosipu_slipomu_u_harkovi_planuyut_vi_dnoviti_2011_roku_n1118494.
- Минаев В. Справедливости ради // Слобода. 2006. 3 февраля.

- Митрополит Харківський і Богодухівський Онуфрій (Легкий). Історія Харківської єпархії (1799–2019). Харків: Майдан, 2021. 665 с.
- Митрополит Харьковский и Богодуховский Никодим / В. С. Бакиров и др. Харьков: Глобус, 2009. 464 с.
- Можейко И. Памятник первой отечественной // Харьковские известия. 2007. 2 июня. С. 12.
- На Салтівці відкрили пам'ятник князю Володимиру [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. 21 липня 2013 р. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/na-saltivtsi-vidkrili-pam-yatnik-knyazyu-volodimiru-20230.html>.
- Настоятель Протоиерей Андрей Александрович Павлюк [Электронный ресурс] // Храм Софии — Премудрости Божией : блог храма Софии — Премудрости Божией Харьков. Епархии Укр. Правосл. Церкви (МП). URL: http://svartemiy.blogspot.com/p/blog-page_8953.html.
- Никодим (Руснак Микола Степанович // Харківщина: енциклопед. слов. / редкол.: С. І. Посохов та ін. Харків, 2014. С. 249–250.
- Новгородов В. Е. Золотой венец старого Харькова : Успенский собор — памятник архитектуры XVIII века : ист.-архит. очерк. Харьков : Прапор, 1990. 48 с. : ил.
- Новий Заповіт Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа / пер. І. Огієнка (митрополита Іларіона). 2017. 241 с.
- О храме // Храм Святой Софии Премудрости Божией. Харьковская епархия УПЦ (офіційний сайт) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sofia.kharkov.ua/static/about>.

- о. Володимир (Швець), Павлова О., Мархайчук Н. Благовіщенський кафедральний собор // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 42.
- Освящен Храм Софии — Премудрости Божией [Электронный ресурс] // Храм Софии — Премудрости Божией : блог храма Софии — Премудрости Божией Харьков. Епархии Укр. Правосл. Церкви (МП). URL: <http://svartemiy.blogspot.com/p/blog-page.html>.
- Основатель училища глухих Харькова [Электронный ресурс] / Frozenea // LiveJournal (Живой журнал). 2011. – 7 окт. – URL: <https://frozenea.livejournal.com/42903.html>, свободный (дата звернення: 13.09.2019).
- Открыт памятник священномученику Александру, архиепископу Харьковскому [Электронный ресурс] // Харьковская епархия. Официальный сайт. 22 августа 2010 г. Режим доступа: <http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/254>.
- Отпевание Высокопреосвященнейшего митрополита Никодима [Электронный ресурс] // Офіційний сайт Харківської єпархії. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20120331081034/http://www.eparchia.kharkov.ua/readnews/463>.
- Павлова О. Олександрю Невському пам'ятник // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 256.

- Павлова О. Трьохсвятительська церква // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 369.
- Павлова О., Мархайчук Н. Священномученика Олександра церква // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 324.
- Парамонов А. Прогулки по Харькову: Александровская колокольня [Електронний ресурс] // Kharkiv Today. 2018. 9 февраля. Режим доступу: <https://2day.kh.ua/ru/news/progulki-po-kharkovu-aleksandrovskaya-kolokolnya>.
- Парфенова А. В. Доктор богословия, профессор, протоирей Тимофей Буткевич: «Жизнь Господа нашего Иисуса Христа»: [к 110-летию изд. кн.] // Харьковские епархиальные ведомости. 1998. № 8. С. 7.
- Патріарх Йосиф Сліпий. / [редкол.: В. В. Гаюк та ін.]. Львів. 1991. 126 с.
- Посещение учащимися семинарии выставки в библиотеке // Харьковские епархиальные ведомости. 2014. № 2. С. 8.
- Посохов С., Денисенко О., Байда И., Долгополов Д. Харьков: Путеводитель. Харьков, 2004.
- Посохова Л., Вовк О. Сковорода Григорій Савич // Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 332.
- Предстоятель Украинской Православной Церкви посетил Харьковскую епархию // Харьковские епархиальные ведомости. 2016. № 10. С. 1–2.

- Путятін В. Д. Міська скульптура Харкова. Портрети майстрів. Харків: Курсор, 2021. 370 с.
- Путятін В. Д. Агібалов Василь Іванович [Електронний ресурс] // Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-42533>.
- Путятін В. Д. Міська скульптура Харкова. Портрети майстрів. Харків: Курсор, 2021. 370 с.
- Рудницька М. Невидимі стигмати : [про архієпископа Йосифа Сліпого]. Рим; Мюнхен; Філадельфія: Т-во за патріарх. устрій укр. католическої церкви, 1971. 552 с.
- Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів. За ред. проф. Леоніда Ушкалова. 2-ге вид. стер. Харків: Видавець Савчук О. О., 2016. С. 25.
- Сковороді Григорію Савичу // Скрижалі історії Харкова. Т. 3 / укл. Г. А. Бондаренко, О. І. Вовк, А. А. Козіна, В. Г. Коршунов та ін. Харків: Раритети України, 2020. С. 75-78.
- Скульптурне зображення Архангела Михаїла, Харків [Електронний ресурс] // IGotoWorld.com. Україна. Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/2220_skulptura-arhangela-mihaila.htm.
- Солодовнік М. У Харкові знесли пам'ятник Олександрі Невському [Електронний ресурс] // Суспільне новини. 19 травня 2022 р. Режим доступу: <https://suspilne.media/241032-u-harkovi-demontuvali-pamatnik-oleksandru-nevskomu/>.

- Столбецов О. Для жителей Залютино дорога к храму стала ближе // Вечерний Харьков. 2012. 23 авг. С. 3.
- Столбецов О. Для жителей Залютино дорога к храму стала ближе // Вечерний Харьков. 2012. 23 авг. С. 3.
- Страницы жизни // Православна Харківщина. 2011. № 5. С. 2–11.
- Сюдюков І. Слово про Силу Духу : у Київському центрі УКУ Єпископ Паризької єпархії УГКЦ владика Борис Гудзяк поділився спогадами і думками про місію Кардинала Йосифа Сліпого // День. 2017. 15 черв. С. 5.
- Тараненко Н. Храм на Залютино // Время. 2012. 11 апр. С. 3.
- Тарасова Л. Владыка Никодим : «Харьков стал для меня второй родиной» // Вечерний Харьков. 2012. 14 апр. С. 4.
- Терновецкий Н., Швец В., Крамская Н. История Свято-Пантелеймоновского храма. Харьков: Свято-Пантелеймоновский храм Харьковской Епархии, 2003. 50 с.
- Трёхсвятительская (Свято-Трёхсвятительская) церковь в Харькове // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 477-478.
- У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Ред. кол.: Кравченко В. (заг. ред.), Посохов С. (заг. ред.), Куліков В., Любавський Р., Рачков Є. Міністерство освіти і науки України; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків: Видавництво Точка, 2021, 564 с.
- У Харкові відкрили пам'ятник митрополиту Никодиму [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради,

міського голови, виконавчого комітету. 15 травня 2021 р. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/u-kharkovi-vidkrili-pamyatnik-mitropolitu-nikodimu-47406.html>.

- У Харкові відкрили пам'ятник Святому апостолові Андрію Первозванному [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. 18 липня 2013 р. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/u-harkovi-vidkrili-pamyatnik-svyatomu-apostolovi-andriyu-pervozvannomu-20209.html>.

- У Харкові відкрито меморіальну дошку Йосипу Сліпому [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. 2011. 22 лютого. Режим доступу: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/u-harkovi-vidkrito-memorialnu-doshku-yosipu-slipomu-6630.html>.

- У Харкові відкрито монумент Святому апостолові Андрію Первозванному (доповнено) [Електронний ресурс] // Харківська обласна військова адміністрація. Офіційний сайт. 18 липня 2013 р. Режим доступу: <https://kharkivoda.gov.ua/news/66749>.

- У Харкові відновили меморіальну дошку Йосипу Сліпому [Електронний ресурс] // Українська правда, Історична правда. 2011. 22 лют. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/short/2011/02/22/26599/>

- Успенский (Свято-Успенский) кафедральный собор в Харькове // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 481.

- Француженко-Вірний, М. Патріарх і Кардинал Йосип Сліпий (17 лютого 1892 – 7 вересня 1984) // Великі митрополити України. Київ: Смолоскип, 2013. С. 107–128.
- Харківська область. Державний реєстр національного культурного надбання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://landmarks.in.ua/register-of-heritage-places/heritage-places-kharkivska-oblast>.
- Харьков и Харьковская область. Путеводитель. Харьков, 2007.
- Харьков: Путеводитель. Харьков, 2006.
- Харьковский собор 1992 года // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 508-516.
- Хорошковатый А. Златоглавый символ Харькова // Слобода. 1998. № 67. 28 августа.
- Швец В. Буткевич Тимофей Иванович // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 121–122.
- Швец В. Протоиерей Тимофей Буткевич — богослов и личность для подражания. Харьков : Майдан, 2015. 271 с.
- Шоломова С. Б. Вариации на тему родословия: [о роде Ветуховых] // Віра і розум. 2000. № 1. С. 206–215.
- Шоломова С. Б. «Он был неутомимым тружеником...» // Слобода. 1994. 13 июля. С. 5.
- Шудрик І. О. Буткевич Тимофій Іванович // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-38287>.

- Яковенко В. У Харкові з'явився пам'ятник митрополиту Никодиму: як створювали монумент (відео) [Електронний ресурс] // Об'єктив. 19 травня 2021 р. Режим доступу: <https://www.objectiv.tv/objectively/2021/05/19/u-harkovi-z-yavivsya-pam-yatnik-mitropolitu-nikodimu-yak-rozroblyali-monument-video/>.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Меморіальна дошка на честь Харківського архієрейського собору 1992 р. (вул. Університетська, 8, джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/41/Kharkov_sobor_03.JPG/300px-Kharkov_sobor_03.JPG)

Додаток 2. Меморіальна дошка на честь протоієрея Т. І. Буткевича

(вул. Алчевських, 50А. Джерело: <https://2.bp.blogspot.com/-PR61WiUg6Ts/VmpwfNLTWuI/AAAAAAAAAxs/PFOabKulW3M/s1600/%25D0%2591%25D1%2583%25D1%2582%25D0%25BA%25D0%25B5%25D0%25B2%25D0%25B8%25D1%2587%2B%25D0%25A2.%25D0%2598.%2B%25D0%2598%25D0%25BE%25D0%25B0%25D0%25BD%25D0%25BD%25D0%25BE-%25D0%25A3%25D1%2581%25D0%25B5%25D0%25BA%25D0%25BD%25D0%25BE%25D0%25B2%25D0%25B5%25D0%25BD%25D1%2581%25D0%25BA%25D0%25B0%25D1%258F%2B%25D1%2586%25D0%25B5%25D1%2580%25D0%25BA%25D0%25BE%25D0%25B2%25D1%258C.JPG>)

Додаток 3. Меморіальна дошка на честь протоієрея В. М. Ветухова
(вул. Клочківська, 94. Джерело: https://1.bp.blogspot.com/-8r5EPND6uMI/XjkzbUo2BoI/AAAAAAAAADGI/IWiAeOJQQc8J-GYsCJ6esmT7fcJC8J-ewCLcBGAsYHQ/s1600/20171108_110549.jpg)

Додаток 4. Меморіальна дошка на честь будівництва храму Софії —
Премудрості Божої

(вул. Золочівська, 20а. Джерело: <https://1.bp.blogspot.com/-lvA2hKuzUak/YYDm7hJwREI/AAAAAAAAEKw/eLBezYpYpJlv7sYDsx25IOgs57NZJ6rUQCLcBGAsYHQ/s2048/P00130-110220%25281%2529.jpg>)

Додаток 5. Меморіальна дошка на честь митрополита Харківського і
Богодухівського Никодима (Руснака) (вул. Університетська, 8. Джерело:

https://3.bp.blogspot.com/-4gog2Cv09Fc/WltDi_VDrI/AAAAAAAAABj4/W2ww8YO4zv0i0MSuatAK5Gn0Ok2Agw2-ACLcB/s1600/%25D0%259D%25D0%25B8%25D0%25BA%25D0%25BE%25D0%25B4%25D0%25B8%25D0%25BC.%2B%25D0%25A3%25D0%25BB.%2B%25D0%25A3%25D0%25BD%25D0%25B8%25D0%25B2%25D0%25B5%25D1%2580%25D1%2581%25D0%25B8%25D1%2582%25D0%25B5%25D1%2582%25D1%2581%25D0%25BA%25D0%25B0%25D1%258F.jpg)

Додаток 6. Пам'ятник на честь 200-річчя Харківської єпархії

(вул. Університетська, 8. Джерело:

https://ua.igotoworld.com/frontend/webcontent/websites/1/images/gallery/30266_800x600_103_1_2.jpg)

Додаток 7. Пам'ятник на честь священномученика
Олександра (Петровського) (пр-т Олександрівський, 162. Джерело:
https://ua.igotoworld.com/frontend/webcontent/websites/1/images/gallery/30121_800x600_2b7c793b9ca577ef4dfacaf34571e466.png)

Додаток 8. Пам'ятник на честь митрополита Харківського і Богодухівського
Никодима (Руснака)

(сквер біля Свято-Благовіщенського кафедрального собору. Джерело:

<https://mykharkov.info/wp-content/uploads/2021/05/3663bab2-a18d-4c89-91bf-3b303447687f.jpg>)

РЕЗЮМЕ

Кваліфікаційна робота присвячена скульптурним об'єктам сакральної тематики у Харкові. Зроблено огляд найважливіших пам'ятників, меморіальних та анотаційних дошок, які присвячені не тільки православним подіям і особистостям, а й іншим конфесіям. Проведено аналіз їх форм і змісту, запропоновано періодизацію їх встановлення, з'ясовано їх головні риси, особливості встановлення. Визначено коло скульпторів і архітекторів-харків'ян, які розробляли подібну тематику у своїй творчості, накреслено шлях подальшого пошуку.